

SOCIAL DIMENSION OF URBAN DESIGN

**SPOŁECZNY
WYMIAR URBANISTYKI**

ANNA KARWIŃSKA

Prof. DSc PhD

Krakow University of Economics

Institute of Political Science, Sociology, and Philosophy

e-mail: karwinsa@uek.krakow.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0716-8565>

DOROTA JOPEK

PhD Eng. Arch.

Krakow University of Economics

Institute of Spatial Management and Urban Studies

e-mail: jopek@uek.krakow.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1504-771X>

SOCIETY AND URBAN SPACE IN THEIR RECIPROCAL RELATIONSHIP: DIRECTIONS OF CHANGE

SPÓŁECZEŃSTWO I PRZESTRZEŃ MIEJSKA
WE WZAJEMNYCH RELACJACH. KIERUNKI PRZEMIAN

ABSTRACT

Man lives and acts within social space, which is the result of all individual and group activities, accumulating in time and space. These activities transform the physical environment of a person in such a way that it supports, to the greatest extent possible, the realization of individual and collective aspirations and expectations. The space created in this way becomes an area of relations between various actors and constitutes both physical space and its imaginary model in human consciousness. The article provides an overview of the mutual relations between human communities and space. The paper aims to analyse theoretical approaches in this area that define the role of the city's community in the process of shaping its space and the impact of the quality of urban space on its users. A review of the current state of research, which is largely limited to the sociology of architecture and urban planning, has allowed for the identification of both research gaps and directions of research on these relationships. These have been indicated as recommendations and conclusions. In this context, the authors also cite examples of research and projects carried out in interdisciplinary expert teams, which constituted important threads in developing sociological research on urban space in Poland.

Keywords: Society, urban space, city, transformation

STRESZCZENIE

Człowiek żyje i działa w przestrzeni społecznej, która jest efektem wszelkich działań indywidualnych i grupowych, kumulujących się w czasie i przestrzeni. Działania te przekształcają środowisko fizyczne człowieka w taki sposób, aby w jak największym stopniu wspierało realizację indywidualnych i zbiorowych aspiracji i oczekiwań. Powstała w ten sposób przestrzeń staje się obszarem relacji pomiędzy różnymi aktorami i stanowi zarówno przestrzeń fizyczną, jak i jej wyimaginowany model w ludzkiej świadomości. Artykuł stanowi przegląd wzajemnych relacji między człowiekiem a przestrzenią. Celem pracy jest analiza teoretycznych podejść w tym zakresie, które określają rolę społeczności miasta w procesie kształtowania jego przestrzeni oraz wpływu jakości przestrzeni miejskiej na jej użytkowników. Przegląd stanu badań w dużej mierze ograniczony do socjologii architektury i urbanistyki pozwolił na określenie zarówno luk badawczych, jak i kierunków badań nad tymi relacjami, które zostały wskazane jako rekomendacje i wnioski. W tym kontekście Autorki przytaczają także przykłady badań i projektów realizowanych w interdyscyplinarnych zespołach eksperckich, które stanowiły ważne wątki w rozwoju badań socjologicznych nad przestrzenią miejską w Polsce.

Słowa kluczowe: społeczeństwo, przestrzeń miejska, miasto, transformacja

1. INTRODUCTION

Space is of interest to many sciences and an interdisciplinary approach is essential for understanding its phenomena. This is particularly true for the comprehensive characterization related to the multidimensional description and explanation of the “human world”. Therefore, fields such as environmental psychology, social geography, urban planning, architecture and sociology, consider various aspects of the natural environment transformed by individual and collective actions.

From a sociological perspective, the concept of ‘space’ is essential for understanding what happens in society. At the same time, space is both a setting for collective life and a set of guidelines and tools that facilitate interaction between different entities. Space is socially produced and all the processes that take place in every area of collective life are reflected in the spatial environment and the practices associated with the use of space. In the urban context, space is shaped by the architecture that encloses it and creates the framework for human life (Rasmussen, p. 11). Architectural works are unique pieces of functional art. They are analysed from two points of view: that of the creator and that of the recipient. The recipient interprets the content and meanings contained in the original design.

Human beings live and act in a social space that is the result of all individual and group activities that accumulate in time and space. These activities transform a person’s physical environment so that it best supports the realization of individual and collective aspirations and expectations. The social space is a distinct area of relations between different actors, occupying a different ontological order from the physical. Its dimensions cannot be precisely determined. The social character of urban space is not simply a result of collective production. It also stems from the relationship between the producers and users of urban space and the environment created in this process. In particular, it is about giving special meaning to certain areas and associating them with values that are important to individuals or communities. Urban space is social because its fragments are related to important types of activities. These include production, consumption, exchange, the exercise of power, cooperation, competition and conflict. It is clear that how space is organized and equipped not only reflects the processes taking place in society, but also influences them and can strengthen, weaken, accelerate or slow them down (Węclawowicz, 2003, pp. 18–19).

This article offers a review of the changes in the mutual relations between human communities and urban space. This paper analyses theoretical approaches in urban studies to the study of human-space relations, with a focus on urban space. It identifies research gaps

and directions in the study of these relations. This will be achieved by reviewing selected theories of the social dimension of architecture and urban space. The study concludes with recommendations for further research and analysis of this issue.

The relationship between man and space is considered from two perspectives. The first, sociological, analyses human influence on the design of urban space, while the second, spatial, considers the impact of the built environment on human behaviour. The evolution of these relationships also reflects changes in how space is shaped, which are the inevitable consequences of socio-economic changes in cities. We must address this issue because we must improve the quality of life of urban dwellers. This is particularly important in the context of the current challenges for the development of European cities. These include depopulation and the ageing of societies in developed countries, increasing urbanization and social polarization, and so on. One solution is to design urban spaces with high spatial and social value, taking into account the changing needs and expectations of their users. This study is a clear and decisive voice in the debate on this issue.

Method and scope of work

Due to the review nature of this study, no rigid temporal or spatial scope has been defined. The selection is limited to 20th and 19th-century literature by European and North American authors. In this context, the authors also cite examples of research and projects carried out by interdisciplinary teams of experts, which were important threads in the development of sociological research on urban space in Poland. It would be an interesting topic to consider the achievements of researchers associated with the Urbanity and Architecture Files Krakow Section of the Polish Academy of Sciences in connection with the anniversary year of the publishing house.

In this study, the authors employed the method of logical argumentation, based on the systematic approach to research methods and techniques in architecture developed by E.D. Niezabitowska (2014). The work utilized the following research techniques: literature review, analysis and criticism of literature, and description, explanation and interpretation. Furthermore, a review of English-language literature on the relationship between urban structure and its users was conducted in online databases of peer-reviewed scientific journals (Scopus and Elsevier). The following keywords were used to search the databases in English: ‘cities’, ‘human aspects’, ‘urban form’. The results were narrowed down to a group of scientific articles in the field of social sciences. The use of key phrases enabled the identification of a substantial number of articles, with the primary selection criterion being the alignment of topics.

State of Art

The study of the reciprocal relationships between society and urban space is a subject that has been addressed by various disciplines, including humanistic geography (Relph, 1976, 2000), urban sociology, environmental psychology and urban planning. The relationships between people and the urban environment are studied, including aspects of the management of space and in space to satisfy their existential and spiritual needs. Space thus becomes a kind of manifestation of the cultural and social development of a given community. Interest in the perception of urban space and human behaviour within it has been the subject of numerous studies in many disciplines since the 1960s. Notable contributions include those by authors such as Rapoport (1977), Krampen (1979), and Hall (1966, 1997). It is also worth mentioning Kevin Lynch, whose theory of the optimal structure of the city was based on mapping studies aimed at assessing how ordinary people understand the physical features of the city (Lynch, 2011). Building upon his research, Lynch delineated the criteria for optimal urban form, indicating the extent to which a city functions effectively in meeting the biological, psychological, social, and cultural needs of its inhabitants (Lynch 1984). The relationship between space, life, and architecture was explored by Norberg-Schulz (2000), who treated architectural and urban space in existential terms, as a structure in harmony with human behavioural patterns. He posited that the design of space should be largely based on the adaptation of its elements to the specific cultural patterns and behaviours of the intended users.

This theme has also been addressed by K. Lynch and Ch. Alexandra, among others. The interconnection between social and spatial aspects represents a fundamental aspect of research on the residential environment, as it constitutes the fundamental material of the urban tissue and, at the same time, directly shapes the quality of life of city dwellers (Buttimer, 1972; Maser 2009; Zaniewska and Thiel, 2007; Schneider-Skalska, 2014, 2019). It is also worth mentioning research in the field of behavioural theories, environmental psychology, and psychology of architecture (Bańka 1986, 2016; Lenartowicz 1992), which includes analyses of the impact of physical space on patterns of human behaviour. The concepts of privacy and territoriality were associated with a sense of security, which was the subject of research by, among others, Sommer (1969), Cherulnik et al. (1993), Newman (1972), M. Czyński (2006) and B. Czarnecki (2011). However, the theory of environmental design was developed by, among others, J. Lang, who distinguished two types of architectural theory: normative and positive. Due to the broader understanding of concepts such as

sustainable development, resilient city or smart city, many researchers analyse the social thread in these contexts. This is particularly analysed in relation to climate and environmental challenges, as these directly affect the quality of life of city dwellers. (Feng, Huali, 2023; Beasy, Corbett, 2021; Kostko, 2017; Larimian, Sadeghi, 2021; Cope et al, 2022; Koramaz, 2014).

Another significant area of research concerning the relationship between society and space is the impact of major megatrends, including globalization processes. In her work, Sharon Zukin highlights the impact of globalization on urban space, particularly in city centres (Zukin, 2009, pp. 3–4). A further factor influencing the development of socio-spatial relations is the development of modern information technologies. These technologies alter the functionality of urban environments and socio-spatial systems, which are responsive to the needs and aspirations of residents and users (*Mobile Technologies...*, 2016, p. 1). One of the significant consequences of the digitalization of the economy is the spatial dispersion of employment opportunities, the transfer of shopping, communication channels, and so forth to virtual space. This necessitates the development of a distinct approach to the organization of the residential environment, the space of production, consumption, and exchange. The necessity for physical contact in social interactions is becoming increasingly obsolete, leading to the emergence of novel forms of social interaction and emotional expression (Joon Seo, 2015). A further important element of contemporary research on social relations in space is an awareness of the growing challenges associated with increasing socio-spatial inequalities. This discrepancy between affluent and impoverished areas is not only expanding in developing countries but also in highly developed countries, including those that are typically perceived as egalitarian. The spatial organization of urban areas reflects these inequalities, with the creation of enclaves of poverty and wealth, often separated by physical barriers (fenced spaces). This results in a reduction in the quality of urban life and even a risk of disintegration of the urban community (*Urban Equity in Development – Cities for Life...*, pp. 1–3). In the field of research on the relationship between social and spatial aspects, a wide range of interdisciplinary studies should be mentioned (Bierwiazieniak, 2018a; Karwińska, 2020; van Schaick, 2005; Hillier and Hanson, 1984; Karimi and Kayvan, 2023).

2. RESULTS

The field of social ecology, initially spearheaded by members of the Chicago School, played a pivotal role in the advancement of research on urban environments and, in particular, the study of urban space. The initial

research conducted in the 1920s was focused on the search for social factors that differentiate urban areas and the regularities in the occurrence of these factors. The proponents of this trend drew upon the concept of the ecosystem to view the city as an extremely complex entity comprising numerous interacting components. These components, or 'species', compete with each other, enter into mutually beneficial arrangements and strive to create the optimal living conditions (Lambert, Weir, 36–37). This results in a dynamic entity that strives to maintain equilibrium. In the case of the city analysed by ecologists, this analogy implies competition in the labour and capital markets, which in turn favours the formation of different areas in the urban space, performing different functions and inhabited by different social groups.¹ Nevertheless, as Andrew Abbot (2020) notes, the relationship between sociological analyses of the city and spatial planning remained tenuous in the first decades of the twentieth century in both Britain and the United States, despite the seemingly obvious need, albeit for different reasons. Each discipline developed its own language and specific areas of concern, and the expectations of spatial planning and sociology were therefore different.

As Bohdan Jałowiecki has observed, the traditions of social ecology in urban research, which originated, among other things, in the work of the Chicago School at the beginning of the 20th century, brought to urban sociology the perception of man's material environment (space) as a variable explaining individual and social behaviour and actions. This ecological approach demonstrated the spatial distribution of communities with specific characteristics or behaviours, yet it did not permit the explanation of these phenomena (Jałowiecki, 1992).

It is also pertinent to recall the contributions of Jane Addams, a researcher associated with the Chicago School and a social reformer. In her analyses, the city at the turn of the 19th and 20th centuries was presented as an unfriendly environment for its inhabitants and users. In their view, this was particularly true for young people who relocated to urban areas in the hope of a new life in rapidly developing industrial centres. Nevertheless, while the urban environment provided a vast array of employment opportunities, it lacked the kind of public spaces that we now refer to as the 'third' space, which are places for leisure, relaxation

and entertainment. In this assessment, she employed both functional (poorly organized, shapeless, unlit, dangerous) and non-functional (e.g. dingy, dirty, ugly) criteria (Addams, 1909, p. 9–10). Jane Addams conducted research into the spatial distribution of pathological phenomena and symptoms of social disorganization in cities, with Chicago serving as a case study. This served as the foundation for the concept and subsequent establishment in 1889 of Hull House in one of the most impoverished districts of Chicago. This institution was designed to provide an appropriate spatial and organizational environment for the formation of interpersonal relationships and the foundation for the social life of the city (White and White, 1964, pp. 150–154).

The investigation of the interrelationships between space and various social actors has developed in disparate directions in different countries. As Jiří Musil observed in his analysis of the achievements of urban sociology in the second half of the 20th century, similar analyses emerged in the 1960s not only in Western countries but also in socialist and Third World countries. Nevertheless, it was Western researchers who introduced the concept of 'space' into social theories in the 1960s. Of particular note are the contributions of Henri Lefebvre and Manuel Castells, two prominent figures in the field of new critical sociology of the city (Musil, 2003). According to Lefebvre, social space is not a product of nature, but rather a deliberately constructed phenomenon resulting from human activities within specific political, economic, cultural, and social contexts. In this sense, space is imbued with a political character (Lefebvre, 1991, pp. 68–85). In his seminal work, *The Urban Question*, M. Castells not only critiques existing concepts but also presents his own theory of urban space. According to M. Castells, urban space is an arena of competing interests and contradictions, dividing different social groups (classes) engaged in the pursuit of advantageous locations for production sites and consumption spaces, as well as the equipment and organization of these spaces. In this context, different entities have unequal opportunities in the utilization of the city's spatial resources. They employ the city's technical and social infrastructure to varying degrees (Castells, 1982, pp. 139–194). This is an outline of another important question that currently occupies a significant place in urban studies: the question of the right to the city (Pahl, 1970).

The authors of *The New Urban Sociology* assert that contemporary urban sociology is distinguished by a distinct approach to space, which has been perceived for decades as a mere backdrop to the manifestations of collective life. From a socio-spatial perspective, space is a significant 'object' of our actions and behaviours, which are shaped by and through that space.

¹ The achievements of the Chicago School sociologists continue to serve as a source of inspiration for subsequent generations of urban sociologists. As Ch. E. Bidwell (University of Chicago) has observed, the representatives of the classical Chicago School were particularly attentive to the interrelationships between social institutions, organizational systems, and the values and beliefs of individuals (Bidwell, 1992, pp. 13–14).

The manner in which space is organized has an impact on individuals and communities. At the same time, these actors are engaged in the deliberate production and modification of different elements of space in order to express their aspirations and expectations. The characteristics of space have both overt and hidden consequences for the course of social interactions and the direction of change in collective life (Gottdiener, Hutchinson, 2006).

It is worth noting several examples of the reflection on the relationship between people and urban space in urban sociology in Poland, which has been developing since the beginning of the 20th century. At the turn of the 19th and 20th centuries, Krakow underwent a series of economic, socio-cultural and development activation processes related to its emergence as a modern, multi-functional urban centre. The Śródmieście district complex occupied a central position in the urban space, undergoing intensive modernization and expansion (Mydel, 1994, pp. 14–17). Consequently, the work of Jan Bystron was published in 1915, in which he analysed the process of the creation of the metropolitan centre in Kraków (Bystron, 1915, p. 114).

In the 1930s, F. Znaniecki published a seminal work on the city of Poznań and the consciousness of its citizens. Znaniecki's methodology involved the examination of the attitudes and sentiments of the inhabitants towards their place of residence, utilizing personal documents. In his assessment of the materials submitted to the competition, he noted the presence of statements that contained evaluations or even suggestions for change. *They do not express observations, but active, normative, regulatory or developmental aspirations of the utterer* (Znaniecki, 1931, p. 11). This method, similar to the research concept, was employed in subsequent years, as evidenced by studies conducted in Poznań in the 1960s (Znaniecki, Ziolkowski, 1984), studies on the perception of Kraków from 1969 (Mikulowski Pomorski, 1991) or studies on Wrocław (Jałowiecki, 1970). Znaniecki's second work, which played a pivotal role in the advancement of urban sociology in Poland, was the study 'Sociological Foundations of Social Ecology' (1938). This study explored the meanings people ascribe to specific spaces and the necessity to approach them through the lens of human emotions and evaluations. It served as a source of inspiration and guidance for numerous subsequent studies for decades to come.

In 1946, Stanisław Ossowski published studies on the organization of social life and space in future housing estates. Ossowski was one of the ideologists of housing cooperatives in the interwar period. Another distinctive feature of this author's works is the integration of sociological and urban planning perspectives, which expands the scope for potential

research avenues. As Ossowski observed, an urban planner creates a material framework for society. It is therefore essential to study social reality. Consequently, an urban planner collaborates with a sociologist, who identifies general principles of social life, and a sociographer, who delineates a specific reality. One of the most significant aspects of urban life, as outlined by Ossowski, is the formation and maintenance of interpersonal relationships, particularly those between neighbours. Consequently, the actions of an urban planner should be designed to facilitate the creation and reinforcement of such connections. Another issue raised by Ossowski was the necessity to plan various facilities that would focus on the social life of the local group (stadium, temple, club, etc.). Ossowski observed that a small local shop serves a distinct function from a large shop (or even more so from a shop that delivers products ordered by telephone). Another issue is the chronology of the establishment of such institutions and their spatial distribution. An important issue is the shape of the settlement as well as the shape of the city as a whole. This includes considerations such as whether the city is concentric or dispersed (Ossowski, 1967, pp. 346–348).

An intriguing project related to the analysis of the relationship between people and space was the work of the 'Blokowisko' research and design team, which was commissioned by the Central Association of Housing Cooperatives in Krakow between 1982 and 1988. The interdisciplinary team, which included sociologists, psychologists, architects, urban planners, visual artists,² and housing co-operative workers, led by Jerzy Mikulowski Pomorski, conducted multi-directional analyses of Krakow's housing estates and subsequently developed concepts for practical spatial and social solutions. These included a comprehensive design for the Community Centre (House of Active Recreation) and other projects related to the so-called programme. The proposals also included other projects related to the so-called 'humanization' of the estates by transforming the space according to the expectations of the residents, as well as various artistic actions carried out in the space of the estates or selected meeting places. The effects of these actions were checked using surveys (Final Report, 1988).

In 2005, the European Union's 5th Framework Programme funded a project called REGENTIF, which aimed to *intensify innovation in the field of regeneration of old industrial facilities*. The objective of the

² It is also worth noting the contributions of the following members of the team: Janusz Bogdanowski (urban planning architect), Aleksander Böhm (urban planning architect), Stefan Papp (visual artist), Zbigniew Nęcki (psychologist), Anna Karwińska (sociologist) and Małgorzata Pazdor (KSM representative).

project was to develop effective and efficient methods for the creation of development strategies for abandoned and degraded post-industrial areas. The project was implemented by a consortium of cooperating institutions,³ with the City of Stalowa Wola acting as the project's primary partner. The method of activating the local community to participate in the socio-economic and spatial revitalization processes used in the implementation of this project yielded significant, and at times, unexpected results. There was a notable enhancement in the sense of agency among the city's inhabitants with regard to the capacity to collaborate in determining the utilization of urban space. This was exemplified by the post-industrial space that had become available following the closure of the Stalowa Wola Steelworks. Additionally, there was a discernible shift in the direction of economic development and the investments to be made. Additionally, there was a clear rejection of the authority and significance of central authorities in matters of local development (Karwińska, 2006).

The fundamental objective of an architect and town planner is to design space as a harmonious living environment for people, in which they can satisfy their physical and emotional needs. This harmony can be achieved through the urban composition, which, according to Tadeusz Tołwiński, *gives the city a rational form and thus implants such deep and lasting values that the plan, once established, stops numerous and difficult trials that last for centuries....* (Tołwiński, 1939, pp. 22–23). Ewa Cichy Pazder notes that the role of composition is not limited to the creation of spatial values. These values create standards for the quality of life of the inhabitants, encompassing biological, functional and cultural aspects, and shape urban lifestyles and human existence (Cichy-Pazder, 1998, p. 9). In this context, Sławomir Gzell posits that the shaping of space cannot be limited to the constant expansion of the built area and the creation of new districts or cities as collections of buildings. In his view, these spaces should be more than mere physical spaces; they should stimulate the imagination, be important for the theory of place, and create urban motivations for architectural design (Gzell, 2014, p. 212). It is crucial to note that merely understanding a place's physical characteristics is insufficient for a creator to fully identify it. It

is essential to possess an understanding of the human activities that are or are anticipated to occur in that location, in addition to an awareness of the concepts and ideas that are held by its users. It can be argued that the purpose of deeply understood urban design and architecture is to create places (Lenartowicz, 1992, p. 35).

Kazimierz Wejchert posits that the configuration of the spatial environment, its distinctive characteristics, and the functions and social significance of individual objects within this configuration are factors that determine the emotional impact on the observer. A significant role is played in this process by the transmission of visual information, which is primarily conveyed through buildings, structures, and public spaces. The cultural or communicative value of these and other elements of urban space is contingent upon the specific characteristics of the landscape of a given city. It can be argued that space has the capacity to affect people in both positive and negative ways. On the one hand, a harmonious and beautiful environment shapes people's aesthetic tastes and sensibilities, inspiring them and giving them a sense of satisfaction, relaxation and security. Conversely, the proper management of space can serve as an instrument for the integration of individuals, the establishment of social contacts, and the formation of local communities (Wejchert, 1984). Conversely, spatial chaos and ugliness can give rise to the development of undesirable social characteristics and lead users to a state of apathy or aggression. An illustrative example of this approach is the research of Oscar Newman, who posited that properly constructed and managed space strengthens the social structure in a given area, rendering it more resilient to vandalism, violence and crime. The theory of defended space is based on four fundamental elements: territoriality, natural surveillance, appearance and surroundings (environment) (Niezabitowska, 2014, pp. 75–83).

As K. Paprzyca notes, another crucial aspect is the variability of human roles in space. These roles can be understood as encompassing the functions of recipient, consumer, and user. The recipient, in particular, establishes a relationship with space through the senses. For the recipient, space is an environment of sensations and experiences that shape his attitudes as a human being and also his social values. From the consumer's perspective, the most significant aspects of space are its economic aspects, which influence its market value. In contrast, the user of the space evaluates the quality of the space through its functionality, which influences its ability to satisfy their needs (Paprzyca, 2012, pp. 76–83).

In considering the significance of the spatial environment for human behaviour and actions, it is crucial to acknowledge that space is a 'long-term'

³ The individuals responsible for the design works were: Krzysztof Lenartowicz, Faculty of Architecture, Krakow University of Technology; Piotr Bujas, Piotr Czapryński, Diana Maciąg (Cracow University of Technology Technology Transfer Center); Anna Karwińska, Michał Głuszak (Academy of Economics in Krakow); Janusz Jeżak (Institute of Urban Development in Krakow); Aleksandra Mikula (Jagiellonian University); Gerardo de Luzenberger (Scuola Superiore di Facilitazione Milano); Katarzyna Oleksa, Paweł Wacnik (Rzeszów Regional Development Agency S. A.).

structure, rendering it particularly intricate. In a metaphorical sense, the spatial environment can be likened to a palimpsest or a collage. This implies the mixing of different spatial elements, created at different times and based on different values, which evoke different reactions from individuals and groups. The second issue, which is related to the first, concerns the consequences of the fact that we are practically always dealing with a multiplicity of social spaces within one physical space. This is a consequence of the pluralism of the social world, and we might also suggest that it is a potential source of conflict. The utilization of a single physical space by multiple groups gives rise to diverse interpretations, perceptions of hierarchy, and intentions. In multicultural societies, this creates opportunities for enriching the ways of organizing and using space that have been achieved through intergroup negotiation. However, it also creates the possibility of exacerbating existing conflicts and creating new ones. Given that the social production of space is a process that occurs over time and whose effects accumulate throughout the history of a given community, social space cannot be considered a closed system. Rather, it is an open system that is updated and acquires specific meanings in different social situations. It is possible to identify areas that have a common meaning for large national or religious communities (such as Mecca for the followers of Allah, or Wawel for representatives of the Polish nation), as well as areas that are 'private homelands' of relatively narrow social circles. In turn, we can identify areas that have the characteristics of 'non-places' [Augè, 2010 pp. 51–59], are 'nobody's', are not given importance, are not the subject of attachment, are not the basis for building identity (Dymnicka, 2011; Bierwaczeniek, 2018).

3. DISCUSSION

Cities were established at a specific stage in the evolution of civilization, and it is probable that they were created from the very beginning with the intention of encouraging reflection and the search for answers to new questions related to new development challenges. However, it should be noted that it was only as a result of the escalation of socio-economic problems that real action was taken to improve the situation. The same can be said of urban space design in relation to social needs, the creation of a quality living environment for city inhabitants, and the search for a symbiosis between the built structure and the people who use it. Historically, cities have often been regarded as specific works of art, as Jacek Purchla (2006) has observed, or as places for the accumulation and multiplication of capital, as Aleksander Böhm (2021) and others have

noted. It was only the negative social changes associated with the rapid urbanization processes initiated during the period of intense industrialization in the 19th century that led to the rapid development of considerations of the city as a socio-cultural, spatial and economic phenomenon.

In contemporary urban environments, the significance of social considerations within urban planning and development has also increased in response to the emergence of negative social phenomena, which have been exacerbated by global development trends. The aforementioned phenomena in urban areas can manifest in opposing ways, thereby creating distinct challenges. For instance, the phenomenon of overpopulation in one group of cities is juxtaposed with the simultaneous phenomenon of depopulation in another group. Furthermore, the issues of rising social inequalities, the ageing of society, and others have given rise to contemporary challenges for the organization of space and to new expectations of the city. In this context, the city should be regarded as an environment that facilitates the potential of different groups of people and different places (Camponeschi, 2010). This has led to the emergence of novel research directions within the field of urban studies, including the concept of a people-friendly space (Swoszowska, 2021; Gehl, 2009; *Jak przetworzyć miejsce...*, 2009) and the idea of a city that caters to the specific needs of various groups, often overlooked for an extended period, such as children, individuals with disabilities, and the elderly (Senior-friendly public space, 2015). This trend necessitates the utilization of participatory urban design methodologies, which entail the pursuit of functional solutions through a dialogue between the designer and the users of the space. This relationship between the design problem and the process of creating physical form was reflected in Christopher Alexander's (1964) theory of form synthesis. The continuation of this research enabled the development of design patterns that, when employed in analogous circumstances, facilitated the achievement of a comparable outcome (Alexander et al. 2008).

The concept of urban space encompasses both the tangible physical space and the intangible, conceptual model that exists in the human mind. The relationship between man and the city is the interaction between people and the elements of urban reality created by the spatial structure of the city. This structure has evolved in conjunction with the development of cities and changing socio-economic conditions. The advent of new construction technologies and the concomitant rise in social expectations for a higher quality of life have exerted a profound influence on the manner in which the spatial structure of cities is designed. The quest for the most optimal spatial configuration

of the city, encompassing a spectrum from compact to dispersed development, has resulted in disparate spatial conditions for the inhabitants of these urban environments. One constant has been the increasing complexity of cities, which has led to the necessity of increasingly complex systems for their management and design. The identity of the urban structure is reflected not only in its physical form, resulting from its historical transformations, but also in social phenomena. In addition to the aesthetic values of the urban form, the city also creates social values related to local identity and the social involvement of its inhabitants. Kevin Lynch, who based his theories on the structure of urban space and the image of the city, among other things, drew attention to the role of spatial composition in the perception of the city and the creation of imaginary cities by their users. The authenticity of a city is contingent upon the participation of those who contribute to the co-creation of its community, space and economy on a daily basis. Małgorzata Mizia posits that the modern city is a 'sympathetic' entity that is perpetually responsive to the signals it receives from its inhabitants (Mizia, 2018, p. 544). It is therefore challenging to distinguish between the physical environment and the social, given that it is people who influence the shape of space. However, space also affects individuals and communities, influencing their values, creativity, and social and aesthetic identity. A pertinent reference point is Christian Norberg-Schulz's theory of architectural understanding in existential categories, which was developed in the 1960s. This theory identified a strong connection between space and everyday human existence. According to Gehl, the physical planning of outdoor space exerts a profound influence on the dimensions and nature of outdoor activities. He distinguishes three categories of outdoor activities: necessary activities, optional activities and social activities. Each type of activity has distinct requirements of the physical environment. The least dependent on the external environment are necessary activities, which involve activities that are more or less required of people. However, optional and recreational activities, which constitute a significant proportion of social activities, are particularly dependent on the quality of the external environment. As Gehl notes, these behaviours are particularly susceptible to environmental conditions, with individuals exhibiting more positive behaviours when conditions are favourable and less positive behaviours when conditions are poor (Gehl, 2009, p. 33).

In order to ensure the optimal fulfilment of residents' needs, modern cities must provide an environment that is conducive to meeting both basic and higher-level needs, including emotional and social needs.

The extent to which these needs are met determines the quality of life of city residents, primarily by providing them with optimal living, rest, and work conditions (Paprzyca, 2013, pp. 231–232; Kupiec-Hyla, 2013, p. 222). The quality of urban life is contingent upon local conditions and the residents' way of life. It necessitates the adaptation of the level of urban infrastructure development and the spatial and functional structure of the city to the needs of residents and their activities. The quality of life in the city and its functionality is also influenced by the relationship created between man and the surrounding space (Czałczyńska-Podolska, 2018, pp. 281–284). Such interactions may occur between individuals and between individuals and their surroundings, or between social groups. This encompasses all stakeholders of urban space and their collaboration in the design and implementation of urban projects, strategies and urban policies (Figure 1).

The five levels of analysis presented by Anne Buttimer (1972) for the study of the concept of social space can be considered to correspond to the contemporary directions of research on this subject. The first level of analysis, social-psychological, concerns the study of a person's place in society and follows the trend of sociological research. The second level, behavioural, defines the interaction space and includes the analysis of actions and circulation patterns. The third level is defined as symbolic, where feelings, impressions and interpretations reflected in mental maps are studied. The affective level, as the fourth analytical level, is linked to the study of the possibilities and methods of determining the degree of identification with the territory. The final analytical level is that of morphology, which enables the definition of spatial units that permit a quantitative study of the socio-spatial characteristics of a given territory.

A fundamental concept in the study of social and spatial aspects is the combination of these two elements: social space. The theoretical foundations of this concept permit its translation into design practice in relation to architectural and urban activities. However, these characteristics must be simplified to allow for a broader implementation of social space as a place that is friendly to people, meets their needs, encourages interaction and creates social ties. These assumptions should have a direct impact on the practical implementation of these assumptions in specific design guidelines implemented in individual urban projects. It is assumed that the solutions developed based on theory, empirical research and analysis of good practices will be universally applicable. Therefore, the characterization of a given project area should always take into account individual spatial, social, environmental and economic conditions.

4. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The shaping of modern cities is contingent upon the priorities of sustainable development and spatial planning. Social and environmental aspects are of paramount importance in this regard. It is evident that development cannot occur in the absence of people. In order for people to flourish, they require a living space that facilitates their physical regeneration and provides the inspiration to drive this development.

The socio-economic changes that cities and their inhabitants undergo have an impact on this relationship. The processes of industrialization, motorization and later globalization, mobility and digitalization, among others, engender new attitudes among space users and alter their expectations, aspirations and needs. These changes are reflected in the surrounding environment. As globalization develops, space is increasingly organized not only through activities at the local or regional level and the level of national policies, but also under the influence of international connections. This implies that the organization of space must be adapted to the expectations and aspirations formulated at different levels of collective life, as well as to the rules applicable not only in a given region or country, but also at the international level. Consequently, these activities have resulted in the standardisation of urban spaces, which lack the distinctive characteristics of a particular place and are based on patterns of symbols and brands that are dictated by global cities. Furthermore, these processes have resulted in the excessive commercialization or thematization of public spaces, which is linked to the phenomenon of overtourism in cities. This transformation of urban spaces into places of consumption rather than production represents a significant challenge. In the context of other significant global trends, such as an ageing population and climate change, the primary challenge is to design urban spaces that are resilient to, or at least minimize their negative impacts. These activities are linked to the improvement of the availability of green and recreational spaces, for example through the creation of pocket parks, the restoration of blue-green infrastructure systems, the increase of green areas in urban spaces or the utilization of local resources.

It is important to acknowledge the growing cultural shifts (which are linked to migration, among other factors) and the emergence of new lifestyles (including the heightened significance of sports, recreation, and a broader range of meeting places). Additionally, there have been notable changes in the structure and dynamics of the family, as well as in the nature of work, with the advent of remote work and varying work schedules. This implies the emergence of novel

needs and expectations among disparate groups. The construction of a civil society gives rise to new needs in terms of the organization of public space, as well as the space of symbolism and the space of power. It is essential to maintain a balance between the organization of space that ensures a sense of security and control, and the sense of exercising freedom for all users.

The socio-economic changes to which cities and their inhabitants are subject influence this relationship. Consequently, it is necessary to constantly review social needs and expectations in relation to changing conditions. The dynamics of these changes also have a significant impact on the deepening of generational differences. This is evidenced by the fact that new generations are forming much faster than in previous periods. Consequently, any consideration of the city of the future must take into account the perspective of new generations. The authors posit that this represents a future direction for research, including social analyses of young people's perception of space and the redefinition of the criteria of good urban space. Furthermore, there is a necessity to further investigate the relationship between urban form and social wellbeing and to utilize novel methodologies for measuring diverse forms of wellbeing through the application of sophisticated models and research techniques, which draw upon a range of novel data sources and their aggregation across a broad spectrum of urban planning. The subject of human relations with space has been the focus of scientific research and analysis since the 1920s. In sociology, this research trend is associated with the separation of urban sociology from the social ecology research of the Chicago School. Subsequent research directions and schools of thought, which were conducted in parallel with sociological theories (including Castells' network theory, Lefebvre's theory of space production, Znaniecki's theory of social personality, etc.) and architectural theories (including Alexander's theory of the synthesis of form, Norberg Schulz's theory of understanding architecture in existential categories, Lynch's theory of the structure of urban space, etc.), demonstrated an increasingly pronounced interdependence of social and spatial factors. The necessity for collaboration and the delineation of research agendas and avenues for collaboration between sociologists and urban planners was posited in the Polish context by Stanislaw Ossowski, among others. This collaboration remains a crucial aspect of the broader research process examining the interrelationship between spatial and social aspects. The integration of knowledge from both fields, the joint discussion and the mutual learning resulting from a different research perspective will allow us to achieve better and better results, which will be felt by the residents.

It is of great importance to engage the expertise of sociologists in conjunction with that of architects and urban planners when conducting research into the relationship between spatial and social aspects. Only by combining the insights of both fields, through joint discussion and mutual learning, can we hope to achieve better and better results, which will be perceptible to the inhabitants. Consequently, as a consequence of this dialogue, it is necessary to redefine the criteria of good space by utilising the experience of the COVID-19 pandemic and new technical and technological possibilities, new ways of communication, in order to make urban space more friendly and adapted to new times and new needs.

The analysis of theoretical approaches in urban studies to the study of the relationship between man and space, as presented in this thesis, represents only the initial stage of a comprehensive study of the relationship between man and space. In addition to sociology, architecture and urban planning, this topic brings together many scientific disciplines, including cultural anthropology and psychology. The interpenetration of interdisciplinary research threads also necessitates

a multidimensional analysis, which presents a challenge for researchers. The authors posit that there is a notable discrepancy in the quantity and quality of research output. They also identify a significant challenge and direction for future research in the field of collaboration between sociologists and architects: the systematization of existing research, research methods and techniques, as well as terminology within both disciplines. This is of particular importance in participatory planning models (including the URBACT method, Urban Planning and Design LABs), which are becoming increasingly fundamental to the design process as a whole.

The integration of social and urban elements in design facilitates the creation of a synergistic system that enables the reinforcement of existing and emerging values in both the physical and social attributes of space. Research indicates that for those who reside or utilize urban spaces, the environment is not merely a physical dwelling that fulfils existential needs and affects emotional states. It also serves to shape the identity of the individual as a citizen through the collective processes of shaping the environment.

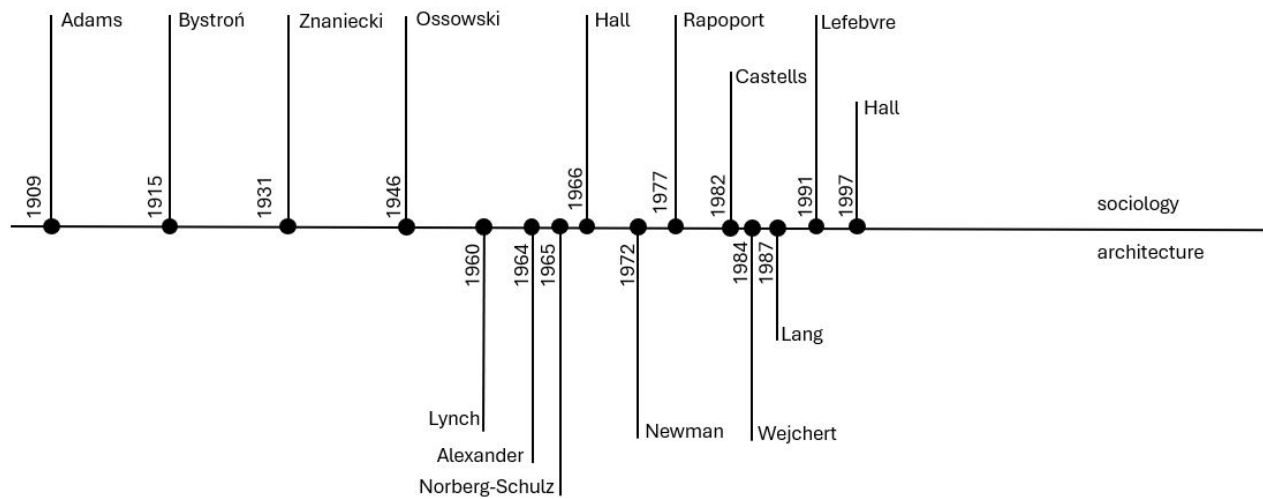

Fig. 1. Selected authors of sociological and architectural theory. Source: own study.

Il. 1. Wybrani autorzy teorii socjologii i architektury. Źródło: opracowanie własne.

1. WPROWADZENIE

Przestrzeń jest przedmiotem zainteresowania wielu nauk. Zrozumienie jej fenomenu wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Staje się ono szczególnie niezbędne dla całościowej charakterystyki zjawisk związanych z wielowymiarowym opisywaniem i wyjaśnianiem „świata człowieka”. Spotykają się tu zatem takie dziedziny jak: psychologia środowiskowa, geografia społeczna, urbanistyka, architektura czy socjologia, w ramach których rozważane są różne aspekty przekształcanego przez indywidualne i zbiorowe działania środowiska naturalnego.

Z socjologicznego punktu widzenia pojęcie „przestrzeń” jest konieczne dla wyjaśniania zachodzących w społeczeństwie zjawisk. Przestrzeń jest jednocześnie sceną, w której przebiega życie zbiorowe, jak i zbiorem wskazówek i narzędzi w pewnym sensie uczestniczących w procesach interakcji rozmaitych podmiotów. Jest społecznie wytwarzana, a wszystkie procesy zachodzące w każdej dziedzinie życia zbiorowego odzwierciedlają się w mniejszym lub większym stopniu w sposobach organizowania otoczenia przestrzennego i praktykach związanych z wykorzystywaniem przestrzeni. Natomiast w kontekście urbanistycznym przestrzeń kształtowana jest przez architekturę, która zamyka ją tworząc ramy ludzkiego życia (Rasmussen, s. 11). Architektoniczne dzieła jako przykłady wyjątkowych dzieł sztuki funkcjonalnej są analizowane zarówno z pozycji ich twórców, jak i odbiorców — interpretatorów treści i znaczeń zawartych w autorskim projekcie.

Człowiek żyje i działa zatem w ramach przestrzeni społecznej, będącej wypadkową wszystkich indywidualnych i grupowych działań, kumulujących się w czasie i w przestrzeni. Te działania przekształcają fizyczne otoczenie człowieka tak, aby — w możliwie najpełniejszym stopniu — sprzyjało realizacji dążeń i oczekiwań indywidualnych i zbiorowych. Powstająca w ten sposób przestrzeń społeczna istnieje jako obszar relacji między różnymi aktorami, a więc w ramach innego porządku ontologicznego niż fizyczna i dodatkowo, jej rozmiarów nie da się określić równie precyzyjnie. Społeczny charakter przestrzeni miejskiej wynika nie tylko z faktu zbiorowego jej wytwarzania, ale także ze względu na charakter relacji między wytwórcami i użytkownikami przestrzeni miejskiej a powstałym w tym procesie środowiskiem. Chodzi tu zwłaszcza o nadawanie pewnym obszarom szczególnego znaczenia i kojarzenie ich z ważnymi dla danych jednostek czy zbiorowości wartościami. Przestrzeń miejska ma społeczny charakter także dlatego, że poszczególne jej fragmenty związane są z istotnymi typami działań, takimi jak: produkowanie, konsumowanie, wymiana, sprawowanie władzy, współpraca,

konkurowanie, konflikty. Warto zwrócić uwagę, że sposoby zorganizowania i wyposażenia przestrzeni nie tylko odzwierciedlają zachodzące w społeczeństwie procesy, ale jednocześnie wpływają na nie, mogą je wzmacniać, osłabiać, przyspieszać lub spowolniać (Węclawowicz, 2003, s. 18–19).

Artykuł ma charakter przeglądowy i poświęcony jest rozważaniom nad przemianami wzajemnych relacji między zbiorowościami ludzkimi i przestrzenią miejską. Celem pracy jest analiza teoretycznych podejść w naukach o mieście do eksploracji relacji człowieka i przestrzeni, tu głównie skoncentrowanych na przestrzeni miejskiej oraz próbie określenia zarówno luk badawczych, jak i kierunków badań nad tymi relacjami. Służyć ma temu przegląd wybranych teorii w zakresie społecznego wymiaru przestrzeni miejskiej. Zwieńczenie opracowania stanowią rekomendacje w zakresie dalszych badań i analiz tego zagadnienia.

Relacja człowieka z przestrzenią jest rozpatrywana w dwóch perspektywach. Pierwsza — socjologiczna — analizuje wpływ człowieka na kształtowanie przestrzeni zurbanizowanej, natomiast druga — przestrzenna — bada oddziaływanie środowiska zbudowanego na zachowania człowieka. Ewolucja kształtowania się tych zależności jest również odzwierciedleniem zmian w sposobach kształtowania przestrzeni będących z kolei konsekwencjami przemian społeczno-ekonomicznych miast. Przyczynkiem do podjęcia tego tematu jest potrzeba poprawy jakości życia mieszkańców miast związana ze współczesnymi wyzwaniem rozwoju miast europejskich, takich m.in. jak depopulacja i starzenie się społeczeństw krajów rozwiniętych, rosnąca urbanizacja i polaryzacja społeczna itd. Jedną z odpowiedzi jest kształtowanie przestrzeni miejskich o wysokich walorach przestrzennych i społecznych, uwzględniające zmieniające się potrzeby i oczekiwania ich użytkowników. Niniejsze opracowanie stanowi zatem głos w dyskusji nad tym zagadnieniem.

Metoda i zakres pracy

Z uwagi na przeglądowy charakter niniejszego opracowania nie określono sztywnego zakresu czasowego i przestrzennego. Jego podstawę stanowi subiektywny zbiór pozycji bibliograficznych, które Autorki uznały za najbardziej istotne w zakresie analizowanego tematu oraz za najlepiej ilustrujące prezentowane treści. Wybór zamyka się w ramach literatury XX i XIX wieku europejskich i północnoamerykańskich autorów. W tym kontekście Autorki przywołują również przykłady badań i projektów przeprowadzonych w interdyscyplinarnych zespołach eksperckich, które stanowiły ważne wątki w rozwoju socjologicznych badań nad przestrzenią miast w Polsce. Przypomnienie tych dokonań, realizowanych przez badaczy związanych z „Teką Urbanistyki i Architektury Oddziału

PAN w Krakowie” może stanowić interesujący wątek w odniesieniu do jubileuszowego roku wydawnictwa.

W niniejszym opracowaniu Autorki wykorzystały metodę logicznej argumentacji, opartą na systematyce metod i technik badawczych w architekturze opracowanej przez E.D. Niezabitowską (2014). W pracy wykorzystano następujące techniki badawcze: badania literaturowe, analiza i krytyka piśmiennictwa oraz opis, wyjaśnienia, interpretacje. Dodatkowo dokonano przeglądu literatury anglojęzycznej na temat badania związków pomiędzy strukturą miejską a jej użytkownikami, zawartej w internetowych bazach danych recenzowanych czasopism naukowych (Elsevier, w tym Scopus). Zostały one przeszukane za pomocą następujących słów kluczowych w języku angielskim: *cities, human aspects, urban form*. Uzyskane wyniki zawężono do grupy artykułów naukowych z zakresu nauk społecznych. Użycie fraz pozwoliło ograniczyć szeroki zakres artykułów, a podstawowym kryterium wyboru była przede wszystkim zgodność zagadnień.

Stan badań

Zagadnienia związane z badaniem wzajemnych relacji pomiędzy społeczeństwem a przestrzenią miejską są przedmiotem m.in. geografii humanistycznej (Relph, 1976, 2000), socjologii miasta, psychologii środowiskowej oraz urbanistyki. Badane są zarówno relacje człowiek–środowisko zurbanizowane, obejmujące m.in. aspekty gospodarowania przestrzenią i w przestrzeni w celu zaspokojenia swoich potrzeb egzystencjonalnych, ale również duchowych, czyniąc przestrzeń swego rodzaju manifestacją rozwoju kultowego i społecznego danej społeczności. Zainteresowanie percepcją przestrzeni miasta oraz zachowaniem w niej człowieka było przedmiotem wielu badań prowadzonych już od lat sześćdziesiątych w obszarze wielu nauk. Wśród klasycznych pozycji należy wymienić pozycje literaturowe takich autorów jak: Rapoport (1977), Krampen (1979), Hall (1966, 1997). Warto przywołać tu również Kevina Lyncha, którego teoria prawidłowej struktury miasta powstała na podstawie badań typu mapowanie, których celem była ocena, w jaki sposób zwykli ludzie rozumieją fizyczne cechy miasta (Lynch, 1960, 2011). Lynch rozwijając swe badania określił kryteria dobrej formy miasta, które wskazują stopień dobrego funkcjonowania miasta w zakresie jego zdolności do zapewnienia mieszkańcom wymagań biologicznych, psychologicznych, społecznych i kulturowych (Lynch, 1984). Odpowiedzi na relacje: przestrzeń–życie i architektura poszukiwał w swych badaniach Norberg-Schulz (2000), który traktował przestrzeń architektoniczno-urbanistyczną w kategoriach egzystencjonalnych jako strukturę zharmonizowaną z ludzkimi wzorami zachowań. Twierdził on, że projektowanie przestrzeni powinno w znacznej

mierze polegać na dopasowywaniu jej do indywidualnych schematów i wzorców kulturowych. Wątek ten był również podejmowany przez m.in. K. Lyncha czy Ch. Alexandra. Powiązanie aspektów społecznych i przestrzennych jest podstawowym komponentem badań środowiska mieszkaniowego jako podstawowego tworzywa tkanki miejskiej, a jednocześnie w bezpośredni sposób kształtującego jakość życia mieszkańców miast (Buttimer, 1972; Maser, 2009; Zaniewska, Thiel, 2007; Schneider-Skalska, 2014, 2019). W nurcie tym warto wspomnieć również o badaniach z zakresu teorii behawioralnych i psychologii środowiska, psychologii architektury (Bańka, 1986, 2016; Lenartowicz, 1992) obejmujących m.in. analizy wpływu fizycznej przestrzeni na wzorce zachowań ludzkich. Wprowadzone pojęcia prywatności i terytorialności łączone były z poczuciem bezpieczeństwa, co było przedmiotem badań m.in. Sommera (1969), Cherulnika i współautorów (1993), Newmana (1972), M. Czyńskiego (2006) czy B. Czarneckiego (2011). Teorię środowiskowego projektowania rozwinął natomiast J. Lang, m.in. rozróżniając dwa typy teorii architektury: normatywną i pozytywną. W związku z szerszym rozumieniem koncepcji takich jak *Sustainable Development*, *Resilient City* czy *Smart City*, wielu badaczy analizuje wątek społeczny w tych kontekstach. Jest to szczególnie widoczne w relacji z wyzwaniami klimatycznymi i środowiskowymi, jako tymi bezpośrednio wpływających na jakość życia mieszkańców miast (Feng, Huali, 2023; Beasy, Corbett, 2021; Kostko, 2017; Larimian, Sadeghi, 2021; Cope i in., 2022; Koramaz, 2014). Inny, ważny wątek badań relacji między społeczeństwem a przestrzenią, to skutek najważniejszych megatrendów, procesów globalizacji. Zwraca na to uwagę Sharon Zukin pisząc, że globalizacja jest przyczyną ujednolicania przestrzeni miejskiej, co jest bardzo widoczne zwłaszcza w centrach miast (Zukin, 2009, s. 3–4). Kolejnym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się relacji społeczno-przestrzennych jest rozwój nowoczesnych technologii informacyjnych. Zmieniają one funkcjonowanie miast jako środowisk mieszkalnych, społeczno-przestrzennych systemów odpowiadających na potrzeby i aspiracje mieszkańców i użytkowników (*Technologie mobilne...*, 2016, s. 1). Jednym z istotnych efektów cyfryzacji gospodarki jest przestrzenne rozproszenie miejsc pracy, przenoszenie do przestrzeni wirtualnej zakupów, kanałów komunikacyjnych itp., co oznacza potrzebę innego sposobu organizowania środowiska mieszkalnego, przestrzeni produkcji, konsumpcji, wymiany. Do zaistnienia i rozwijania społecznych interakcji nie potrzeba już fizycznego kontaktu i w związku z tym powstają nowe sposoby interakcji społecznych i wyrażania emocji (Joon Seo, 2015). Istotny element współczesnych badań nad relacjami społecznymi w przestrzeni stanowi

również świadomość rosnących wyzwań związanych ze wzrostem nierówności społeczno-przestrzennych. Ta luka między obszarami bogactwa i biedy powiększa się i to nie tylko w krajach rozwijających się, ale także w krajach wysokorozwiniętych, nawet tych, które zazwyczaj postrzegamy jako egalitarne. Przestrzeń miasta odzwierciedla te nierówności poprzez sposób zorganizowania, w tym także przez tworzenie enklaw biedy i bogactwa, często oddzielonych fizycznymi barierami (przestrzenie grodzone). Powoduje to, w efekcie, obniżanie jakości życia miejskiego, a nawet zagrożenie dezintegracją zbiorowości miejskiej (*Urban Equity In Development – Cities for Life...*, 2014, s. 1–3). W zakresie badań nad relacją pomiędzy aspektami społecznymi i przestrzennymi należy wymienić szeroki wachlarz interdyscyplinarnych opracowań (Bierwiazzonek, 2018a; Karwińska, 2020; van Schaick, 2005; Hillier, Hanson 1984; Karimi, Kayvan, 2023).

2. WYNIKI

Szczególną rolę w rozwoju badań nad miastem, a zwłaszcza problematyki przestrzeni miejskiej, odegrały badania ekologii społecznej zapoczątkowane przez przedstawicieli szkoły chicagowskiej. Już pierwsze badania, podejmowane w latach dwudziestych, skupiały się na poszukiwaniach społecznych czynników różnicujących tereny miejskie oraz prawidłowości w pojawianiu się tych czynników. Wychodząc od koncepcji ekosystemu przedstawiciele tego kierunku postrzegali miasto jako niezmiennie złożoną całość, w ramach której poszczególne „gatunki” konkurując ze sobą, wchodząc we wzajemnie korzystne układy, walcząc, starają się stworzyć jak najlepsze warunki życia (Lambert, Weir, 1975, s. 36–37). Kształtuje się w ten sposób dynamiczna całość dążąca do utrzymania równowagi. Analogia ta w przypadku miasta analizowanego przez ekologów oznacza konkurencję na rynku pracy i kapitałowym, co w rezultacie sprzyja ukształtowaniu się w przestrzeni miasta rozmaitych obszarów pełniących różne funkcje, zamieszkałych przez odmienne grupy społeczne⁴. Jednocześnie jednak, jak wskazuje Andrew Abbot (2020), należy dostrzec, że mimo, wydawałoby się oczywistej potrzeby, relacje między socjologicznymi analizami miasta i planowaniem przestrzennym pozostawały wątle w pierwszych

dekadach XX wieku, zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i w Stanach Zjednoczonych, choć z odmiennych powodów. Każda z dyscyplin wypracowywała sobie własny język, specyficzne pola rozważań, inne też były oczekiwania wobec planowania przestrzennego i socjologii.

Jak wskazywał Bohdan Jałowiecki, tradycje ekologii społecznej w badaniach miasta, wywodzące się m.in. z prac szkoły chicagowskiej z początku XX wieku, wniosły do socjologii miasta postrzeganie materialnego otoczenia człowieka (przestrzeni) jako zmiennej wyjaśniającej zachowania i działania indywidualne i społeczne. To podejście ekologiczne pokazywało przestrzenne rozmieszczenie zbiorowości o określonych cechach czy pewnych zachowaniach, nie pozwalało jednak na wyjaśnianie owych fenomenów (Jałowiecki, 1992).

Wart przypomnienia jest tu wkład Jane Addams, badaczki związanej ze szkołą chicagowską, a jednocześnie reformatorki społecznej. W jej analizach miasto na przełomie XIX i XX wieku przedstawiało się jako środowisko nieprzyjazne dla swoich mieszkańców i użytkowników. Dotyczyło to, w jej ocenie, zwłaszcza ludzi młodych, przenoszących się do miast oferujących nadzieje na nowe życie w szybko rozwijających się ośrodkach przemysłowych. Jednak w przestrzeni miejskiej powstawało nieskończenie wiele miejsc pracy, brak było natomiast przestrzeni, którą dzisiaj określamy jako „trzecią”, czyli przestrzeni zabawy, relaksu, rozrywki. W tej ocenie używała zarówno określeń funkcjonalnych (źle zorganizowane, bezkształtne, nieoświetlone, niebezpieczne), jak i pozafunkcjonalnych (np. obskurne, brudne, brzydkie) (Addams, 1909, s. 9–10). Jane Addams prowadziła badania nad przestrzennym rozmieszczeniem zjawisk patologicznych i objawów dezorganizacji społecznej w miastach (na przykładzie Chicago). To była podstawa powstania koncepcji i następnie utworzenia w 1889 roku, w jednej z najbiedniejszych dzielnic Chicago, Hull House, instytucji, która miała oferować odpowiednie środowisko przestrzenne i organizacyjne dla tworzenia się więzi międzyludzkich, a także podstaw życia społecznego miasta (White, White, 1964, s. 150–154).

Badania wzajemnych związków przestrzeni i rozmaitych aktorów społecznych rozwijały się w różnorodnych kierunkach w różnych krajach. Jak pisał Jiří Musil, analizując dorobek socjologii miasta w drugiej połowie XX wieku, w latach 60. podobne analizy pojawiły się nie tylko w krajach zachodnich, ale także w socjalistycznych i rozwijających się. Jednakże to właśnie zachodni badacze w latach 60. wprowadzili zagadnienie „przestrzeni” do teorii społecznych. Szczególną rolę odegrały tu prace Henriego Lefebvrea i Manuela Castellsa, przedstawicieli tzw. nowej

⁴ Dokonania socjologów szkoły chicagowskiej są wciąż źródłem inspiracji dla następnych pokoleń socjologów zajmujących się problematyką miejską. Jak podkreślał Ch.E. Bidwell (University of Chicago), przedstawiciele klasycznej szkoły chicagowskiej zwracali baczność na problemy związku między instytucjami społecznymi, funkcjonowaniem systemów organizacyjnych z wartościami i wierzeniami jednostek (Bidwell, 1992, s. 13–14).

krytycznej socjologii miasta (Musil, 2003). W ujęciu H. Lefebvre'a przestrzeń (społeczna) nie jest tworem natury, lecz celowo wyprodukowanym efektem działań człowieka, funkcjonującego w ramach konkretnych warunków politycznych, gospodarczych, kulturowo-społecznych. W tym sensie przestrzeń ma charakter polityczny (Lefebvre, 1991, s. 68–85). Rozważania M. Castellsa w klasycznej książce *Kwestia miejska* poświęcone są nie tylko analizie istniejących koncepcji, ale też sformułowaniu własnej teorii przestrzeni miejskiej. W ujęciu M. Castella przestrzeń miasta jest obszarem konfliktu interesów, sprzeczności działających rozmaite grupy (klasy) społeczne. Te podmioty uczestniczą w grze o przestrzeń miasta, o lepszą (korzystniejszą) lokalizację miejsc produkcji, ale także o przestrzeń konsumpcji, jej wyposażenie i sposób zorganizowania. W tym sensie różne podmioty mają nierówne szanse w tej grze o korzystanie z zasobów przestrzeni miasta, w różnym stopniu użytkują techniczną czy społeczną infrastrukturę miasta (Castells, 1982, s. 139–194). Pojawia się tu zarys kolejnego ważnego pytania, które współcześnie zajmuje ważne miejsce w badaniach nad miastem, pytania o „prawo do miasta” (Pahl, 1970).

Autorzy *The New Urban Sociology* podkreślają, że współczesna socjologia miasta charakteryzuje się odmiennym podejściem do przestrzeni, która przez dekadę postrzegana była jako po prostu tło dla przejawów życia zbiorowego. W ujęciu socjoprzestrzennym przestrzeń ma charakter znaczącego „obiekту” naszych działań i zachowań, które kształtowane są poprzez tę przestrzeń i ze względu na nią. Sposób zorganizowania przestrzeni wpływa na jednostki i zbiorowości, a jednocześnie owi aktorzy celowo wytwarzają i modyfikują różne elementy przestrzeni, tak by wyrażały ich dążenia i oczekiwania. Cechy przestrzeni mają zarówno jawne, jak i ukryte konsekwencje dla przebiegu interakcji społecznych i kierunków przemian w życiu zbiorowym (Gottdiener, Hutchinson, 2006).

Warto tu wskazać kilka przykładów rozwoju refleksji nad relacją człowiek–przestrzeń miejska w rozwijającej się od początku XX wieku socjologii miasta w Polsce. Na przełomie XIX i XX wieku w Krakowie następowały procesy aktywizacji ekonomicznej, społeczno-kulturowej i inwestycyjnej, związane z kreowaniem miasta na nowoczesny ośrodek miejski o wielu funkcjach. Centralną pozycję w przestrzeni miasta zajmował zespół dzielnicy Śródmieście, intensywnie modernizowany i rozbudowywany (Mydel, 1994, s. 14–17). Niejako konsekwencją tych przemian było ukazanie się w 1915 roku pracy Jana Bystronia, który analizował proces tworzenia się wielkomiejskiego centrum w Krakowie (Bystron, 1915).

W latach 30. XX wieku powstała słynna praca F. Znanieckiego o mieście w świadomości jego oby-

wateli (o Poznaniu). Zastosowana przez Znanieckiego metoda polegała na badaniu postaw i odczuć mieszkańców w stosunku do miejsca zamieszkania poprzez odwołanie się do dokumentów osobistych. Oceniając nadesłane na konkurs materiały pisał o tych wypowiedziach, które zawierały oceny czy wręcz propozycje zmian: *nie wyrażają one bowiem obserwacji, lecz aktywne, normatywne, regulatywne lub rozwojowe dążenia wypowiadającego* (Znaniecki, 1931, s. 11). Metoda ta, podobnie jak koncepcja badań, była w późniejszych latach wykorzystywana, na przykład w powtórzonych w latach sześćdziesiątych badaniach w Poznaniu (Znaniecki, Ziółkowski, 1984), badaniach postrzegania Krakowa z 1969 roku (Mikułowski Pomorski, 1991) czy badaniach na temat Wrocławia (Jałowicki, 1970). Drugą, bardzo ważną dla rozwoju socjologii miasta w Polsce, pracą Znanieckiego było rozważane i inspirujące od wielu lat studium *Socjologiczne podstawy ekologii społecznej* (o znaczeniach przypisywanych przez ludzi pewnym przestrzeniom i konieczności ujmowania jej poprzez pryzmat ludzkich odczuć i ocen) (Znaniecki, 1938).

Studia na temat organizacji życia społecznego i przestrzeni w przyszłych osiedlach publikował Stanisław Ossowski w 1946 roku (był on jednym z ideologów spółdzielczości mieszkaniowej w latach międzywojennych). Inny charakterystyczny rys prac tego autora to otwierające nowe obszary możliwych kierunków poszukiwań rozważania nad współpracą socjologów i urbanistów. Jak pisał Ossowski, urbanista tworzy dla społeczeństwa materialne ramy istnienia, a zatem niezbędne jest badanie rzeczywistości społecznej. Urbanista współpracuje zatem zarówno z socjologiem szukającym praw ogólnych życia społecznego, jak również z socjografem, dokonującym opisu konkretnej rzeczywistości. Jednym z najważniejszych zjawisk w życiu miasta, jak sądził Ossowski, jest kształtowanie się więzi międzyludzkich, zwłaszcza więzi typu sąsiedzkiego, a zatem działania urbanisty powinny ułatwiać powstawanie i wzmacnianie się więzi. Innym zagadnieniem podnoszonym przez Ossowskiego była konieczność planowania rozmaitych instytucji ogniskujących życie społeczne grupy lokalnej (stadion, świątynia, klub itp.). Ossowski zwracał uwagę, że inną funkcję pełni, na przykład, mały lokalny sklep osiedlowy, a inną wielki sklep (czy tym bardziej sklep, który dostarcza zamówione produkty przez telefon). Inny jeszcze problem to kolejność tworzenia takich instytucji i ich przestrzenne usytuowanie. Ważnym zagadnieniem jest kształt osiedla, a także kształt całego miasta, na przykład czy ma charakter koncentryczny, czy rozproszony (Ossowski, 1967, s. 346–348).

Interesującym przedsięwzięciem związanym z analizą relacji człowiek–przestrzeń były prace Zespołu Badawczo-Projektowego „Blokowisko”, działającego

w latach 1982–1988 na zlecenie ówczesnego Centralnego Związku Spółdzielczości Mieszkaniowej. Ten interdyscyplinarny Zespół, w którym współpracowali socjologowie, psychologowie, architekci, urbanisci, artyści plastycy⁵, pracownicy spółdzielni mieszkaniowej, pod kierunkiem Jerzego Mikułowskiego Pomorskiego, wykonywał wielokierunkowe analizy w krakowskich osiedlach, a następnie przygotował koncepcje przestrzennych i społecznych rozwiązań praktycznych, m.in. całościowy projekt Domu Społecznego (Domu Aktywnej Rekreacji). Wśród propozycji pojawiały się też inne projekty związane z programem tzw. „humanizowania” osiedli, poprzez przekształcanie przestrzeni zgodnie z oczekiwaniami mieszkańców, a także rozmaite „akcje artystyczne” prowadzone w przestrzeni osiedli lub w wybranych miejscach spotkań, których efekty sprawdzane były przy pomocy badań sondażowych (Raport końcowy, 1988).

W 2005 roku w ramach 5. Programu Ramowego Unii Europejskiej został zrealizowany projekt o akronimie REGENTIF, zatytułowany „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów Przemysłowych”. Celem projektu było stworzenie skutecznych i efektywnych metod budowania strategii rozwoju dla opuszczonych i zdegradowanych terenów poprzemysłowych. Realizatorzy projektu związani byli z różnymi współpracującymi instytucjami⁶, uczestnikami byli przedstawiciele miasta Stalowa Wola. Zastosowana w realizacji tego projektu metoda aktywizacji społeczności lokalnej do udziału w procesach rewitalizacji społeczno-gospodarczej i przestrzennej przyniosła znaczące, w części nawet nieoczekiwane, rezultaty. Nastąpił znaczący wzrost poczucia sprawczości mieszkańców miasta w kwestii możliwości współdecydowania o sposobach wykorzystywania przestrzeni miasta (w tym przypadku chodziło o przestrzeń poprzemysłową, „uwolnioną” w związku z zakończeniem działalności Huty Stalowa Wola), a także współdecydowania o kierunkach rozwoju gospodarczego i podejmowanych inwestycjach. Wyrażne też było negowanie uprawnień i znaczenia

władz centralnych w kwestiach związanych z rozwojem lokalnym (Karwińska, 2006).

Podstawowym zadaniem architekta i urbanisty jest więc kształtowanie przestrzeni jako harmonijnego środowiska życia człowieka, w którym realizuje on swoje potrzeby zarówno fizyczne, jak i emocjonalne. Harmonia ta może zostać osiągnięta dzięki kompozycji urbanistycznej, która — zdaniem T. Tołwińskiego — *nadaje miastu racjonalną formę i wszczepia przez to tak głębokie i nieprzemijające wartości, że plan raz ustalony wstrzymuje liczne i ciężkie próby trwające przez całe wieki...* (Tołwiński, 1939, s. 22–23). Ewa Cichy-Pazder zauważa, że rola kompozycji nie ogranicza się jedynie do tworzenia wartości przestrzennych. Wartości te bowiem tworzą standardy jakości życia mieszkańców — biologiczne, funkcjonalne i kulturowe oraz kształtują miejskie style bycia i egzystencji ludzkiej (Cichy-Pazder, 1998, s. 9).

W tym kontekście Sławomir Gzell podkreśla, że kształtowanie przestrzeni nie może tylko oznaczać bezustannego powiększania powierzchni zabudowanej i tworzenia nowych dzielnic czy miast jako zbiorów budynków. Jego zdaniem przestrzenie te powinny być czymś więcej — powinny poruszać wyobraźnię, mieć znaczenie dla teorii miejsca i tworzyć motywacje urbanistyczne dla projektowania architektonicznego (Gzell, 2014, s. 212). Ważne jest to, że dla pełnej identyfikacji miejsca przez jego twórcę nie wystarcza więc znajomość jego fizycznych parametrów. Warunkiem koniecznym jest znajomość ludzkich działań, które są z tym miejscem związane lub przewidywane oraz opisów pojęć i wyobrażeń jego użytkowników. *Można twierdzić, że celem głęboko pojętego projektowania urbanistyki i architektury jest tworzenie miejsc* (Lenartowicz, 1992, s. 35).

Kazimierz Wejchert zwracał uwagę, że struktura środowiska przestrzennego, cechy go wyróżniające oraz funkcje i znaczenie społeczne poszczególnych obiektów tej struktury, są czynnikami decydującymi o oddziaływaniu emocjonalnym na obserwatora. W procesie tym dużą rolę odgrywa przekaz informacji wizualnej, której nośnikiem są w największym stopniu budynki, budowle i przestrzenie publiczne. Różna wartość kulturowa czy komunikacyjna tych i pozostałych elementów przestrzeni zurbanizowanej jest uzależniona od specyfiki krajobrazu danego miasta. Przestrzeń oddziałuje zatem na człowieka zarówno w pozytywnym, jak i negatywnym wymiarze. Z jednej strony, harmonijne i piękne otoczenie kształtuje jego smak estetyczny, wrażliwość, inspiruje, daje poczucie zadowolenia, wypoczynku i bezpieczeństwa. Ponadto, odpowiednie zagospodarowanie przestrzeni może być elementem wspomagającym integrację ludzi, nawiązywanie kontaktów społecznych i budowanie lokalnych wspólnot. (Wejchert, 2008). Z drugiej stro-

⁵ Wśród członków Zespołu warto wymienić Janusza Bogdanowskiego (architekt urbanista), Aleksandra Böhma (architekt urbanista), Stefana Pappa (artysta plastyk), Zbigniewa Nęckiego (psycholog), Annę Karwińską (socjolog), Małgorzatę Pazdor (przedstawicielka KSM).

⁶ Organizatorzy prac projektowych: Krzysztof Lenartowicz (Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej); Piotr Bujas, Piotr Czapryński, Diana Maciąg (Centrum Transferu Technologii Politechniki Krakowskiej); Anna Karwińska, Michał Głuszak (Akademia Ekonomiczna w Krakowie); Janusz Jeżak (Instytut Rozwoju Miast w Krakowie); Aleksandra Mikuła (Uniwersytet Jagielloński); Gerardo de Luzenberger (Scuola Superiore di Facilitazione Milano); Katarzyna Oleksa, Paweł Wacnik (Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A.).

ny natomiast, chaos przestrzenny i brzydota mogą wyzwać rozwój niepożądanych cech społecznych, wprowadzać użytkowników w stan apatii lub agresji. Jednym z przykładów takiego podejścia są badania Oscara Newmana (1972), który dowodził, że odpowiednio zbudowana i zagospodarowana przestrzeń wzmacnia strukturę społeczną na danym obszarze, dzięki czemu jest ona zdolna do obronienia się przed wandalizmem, przemocą i przestępczością. Swą teorię przestrzeni bronionej oparł na czterech podstawowych elementach: terytorialności, naturalnym nadzorze, wygładzie i otoczeniu (środowisku) (Niezabitowska, 2014, s. 75–83).

K. Paprzyca zauważa zmienność ról człowieka w przestrzeni, który może być zarówno odbiorcą, konsumentem, jak i użytkownikiem. Odbiorca buduje relację z przestrzenią poprzez swoje zmysły. Dla odbiorcy przestrzeń jest środowiskiem doznań i doświadczeń kształtujących jego postawy jako człowieka, ale również jego wartości społeczne. Z punktu widzenia konsumenta najważniejsze są ekonomiczne aspekty przestrzeni mające wpływ na jej wartość rynkową. Użytkownik przestrzeni natomiast ocenia jakość przestrzeni poprzez jej funkcjonalność wpływającą na możliwości realizacji jego potrzeb (Paprzyca, 2012, s. 76–83).

Rozpatrując znaczenie otoczenia przestrzennego dla przebiegu zachowań i działań ludzi, należy zauważyć, że, po pierwsze, przestrzeń ma charakter struktury „długiego trwania”, co powoduje jej szczególną złożoność. Metaforycznie mówimy tu np. o cechach palimpsestu czy kolażu, co oznacza, w praktyce, wymieszanie rozmaitych elementów przestrzeni, które powstawały w różnych czasach, w oparciu o odmienne wartości, wywołujących odmienne reakcje jednostek i grup. Druga kwestia, powiązana z pierwszą, to konsekwencje wynikające z faktu, że, praktycznie zawsze, mamy do czynienia z wielością przestrzeni społecznych w obrębie jednej przestrzeni fizycznej, co jest konsekwencją pluralizmu świata społecznego i co, dodajmy, jest także potencjalnym źródłem konfliktu. Różne grupy użytkujące ten sam (fizyczny) obszar nadają mu różne znaczenia, postrzegają inaczej hierarchię miejsc, mają wobec niego odmienne zamiary. W warunkach społeczeństw wielokulturowych tworzy to, z jednej strony, możliwości wzbogacania sposobów organizowania i użytkowania przestrzeni uzyskiwane w procesach negocjacji międzygrupowych, z drugiej zaś, możliwości wzmacniania istniejących konfliktów i powstawania nowych. Ze względu na fakt, że społeczne wytwarzanie przestrzeni to proces zachodzący w czasie, którego efekty kumulują się w toku dziejów danej zbiorowości, przestrzeń społeczna nie ma charakteru zamkniętego układu, a raczej stanowi układ otwarty, aktualizujący się i nabierający konkretnych

znaczeń w różnych sytuacjach społecznych. Można, oczywiście, wskazać obszary, które mają wspólne znaczenie dla wielkich zbiorowości narodowych czy religijnych (jak na przykład Mekka dla wyznawców Allaha czy Wawel dla przedstawicieli narodu polskiego), ale także terytoria będące „prywatnymi ojczyznami” stosunkowo wąskich kręgów społecznych. Można także wskazać obszary, które mają cechy „nie-miejsc” (Augè, 2010 s. 51–59), są „niczyje”, nie nadano im ważności, nie są przedmiotem przywiązania, nie są podstawą budowania tożsamości (Dymnicka, 2011; Bierwiazzonek, 2018b).

3. DYSKUSJA

Miasta powstały na pewnym etapie rozwoju cywilizacji i zapewne od początku swego istnienia skłaniały do refleksji i szukania odpowiedzi na pojawiające się nowe pytania związane z nowymi wyzwaniami rozwojowymi. Jednak zauważyć można, że dopiero w wyniku eskalacji problemów społeczno-ekonomicznych, dochodziło do rzeczywistych działań w zakresie poprawy danej sytuacji. Nie inaczej było w zakresie kształtowania przestrzeni miast w kontekście potrzeb społecznych, tworzenia wysokiej jakości środowiska życia mieszkańców miast, czyli szukania symbiozy pomiędzy strukturą zbudowaną i użytkującymi ją ludźmi. Historycznie rzecz ujmując, miasta często traktowane były, jak zauważył Jacek Purchla, jako swoiste dzieła sztuki lub jako miejsca gromadzenia i pomnażania kapitału, o czym wspomina m.in. Aleksander Böhm. Dopiero negatywne przemiany społeczne związane z gwałtownymi procesami urbanizacji, zapoczątkowanymi w okresie intensywnej industrializacji w XIX wieku, przyniosły szybki rozwój rozważań nad miastem jako zjawiskiem społeczno-kulturowym, przestrzennym i gospodarczym. We współczesnych miastach waga społecznych aspektów planowania i rozwoju miasta rosła również w powiązaniu z negatywnymi zjawiskami społecznymi, będącymi efektami m.in. światowych trendów rozwojowych. Zjawiska te w miastach mogą mieć przeciwny charakter i kreować zupełnie inne wyzwania, tak jak w przypadku przeludnienia jednej grupy miast, przy jednocześnie występującym zjawisku wyludniania się drugiej grupy. Dochodzące do tego problemy pogłębiających się nierówności społecznych, starzenia się społeczeństwa itd., spowodowały, że współczesne wyzwania dla sposobu organizacji przestrzeni związane są z nowymi oczekiwaniami wobec miasta. W tym kontekście miasto powinno być środowiskiem uwalniającym potencjał różnych grup ludzi, ale także potencjał różnych miejsc (Camponeschi, 2010). Sprzyja to relatywnie nowym kierunkom rozwoju badań nad miastem, takim jak przestrzeń przyjazna ludziom (Swoszowska, 2021;

Gehl, 2009; *Jak przetworzyć miejsce...*, 2009) czy miasto odpowiadające specjalnym potrzebom różnych grup, często przez długi czas „niewidzialnych”, jak dzieci, osoby z niepełnosprawnościami, seniorzy (*Przestrzeń publiczna przyjazna seniorom*, 2015).

Nurt ten wymaga zastosowania partycypacyjnych metod projektowania urbanistycznego, czyli poszukiwania rozwiązań funkcjonalnych na drodze dialogu pomiędzy projektantem a użytkownikami przestrzeni. Ta zależność pomiędzy problemem projektowym a procesem tworzenia fizycznej formy miała swoje odzwierciedlenie w teorii syntezy formy Christophera Alexandra (1964). Kontynuacja tych badań pozwoliła mu na wypracowanie wzorców projektowych, których zastosowanie w zbliżonych warunkach pomagało uzyskać podobny efekt (Alexander i in., 2008).

Przestrzeń miasta stanowi zarówno przestrzeń fizyczną, jak i jej wyobraźniowy model w ludzkiej świadomości. Relacja między człowiekiem a miastem to interakcja między ludźmi a elementami rzeczywistości miejskiej, którą tworzy struktura przestrzenna miasta. Struktura ta ewoluowała wraz z rozwojem miast i zmieniającymi się uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi. Rozwój technologii budowlanych, rosnące wymagania społeczne dotyczące jakości życia, miały wpływ na zmiany sposobu projektowania struktury przestrzennej miast. Poszukiwania optymalnej formy przestrzennej miasta, wahać się od zabudowy zwartej po rozproszoną, generowały odmienne warunki przestrzenne dla życia ich użytkowników. Jedna tendencja zostawała ciągle niezmienna — miasta stawały się coraz bardziej złożonymi strukturami, do których zarządzania i projektowania potrzebne były coraz bardziej skomplikowane systemy. Tożsamość struktury miejskiej znajduje odzwierciedlenie nie tylko w formie fizycznej, wynikającej z jej historycznych przemian, ale także w zjawiskach społecznych. Dlatego, oprócz walorów estetycznych formy urbanistycznej, miasto tworzy także wartości społeczne, związane z lokalną tożsamością i zaangażowaniem społecznym mieszkańców. Na rolę kompozycji przestrzennej w percepcji miasta zwrócił uwagę Kevin Lynch, który swe teorie struktury przestrzeni urbanistycznej i obrazu miasta oparł m.in. na tworzeniu wyobraźniowych miast przez jego użytkowników. Autentyczność miasta zależy od zaangażowania tych, którzy codziennie współtworzą jego wspólnotę, przestrzeń i gospodarkę. Zdaniem Małgorzaty Mizi współczesne miasta to miasta „współodczuwające”, reagujące na bieżąco na wszelkie sygnały odbiorców (Mizia, 2018, s. 544). Trudno jest zatem oddzielić środowisko fizyczne od społecznego, bowiem to ludzie kształtują przestrzeń, ale także przestrzeń kształtuje poszczególnych ludzi, jak i całe wspólnoty — ich wartości, kreatywność, tożsamość społeczną i estetyczną. Przestrzeń te są kon-

struowane przez sposób ich użytkowania, tworząc scenę życia codziennego ich użytkowników — aktorów. Bezpośrednie nawiązanie może stanowić tu teoria rozumienia architektury w kategoriach egzystencjalnych Christiana Norberga-Schulza z lat 60., który zauważał silny związek przestrzeni i codziennej egzystencji człowieka. Zdaniem Jana Gehla fizyczne planowanie przestrzeni zewnętrznej ma wielki wpływ na wymiar i charakter aktywności pozadomowej, w ramach której wydzielił trzy kategorie: działania konieczne, działania opcjonalne i działania społeczne. Każda z nich stawia inne wymagania przed fizycznym otoczeniem. Najmniej zależne od środowiska zewnętrznego są działania konieczne, które wiążą się z czynnościami, które w mniejszym lub większym stopniu są od ludzi wymagane. Natomiast szczególnie zależne od jakości przestrzeni zewnętrznej są zachowania opcjonalne, rekreacyjne, czyli znaczna część aktywności społecznej. Jak zauważa Gehl: *te wyjątkowo atrakcyjne zachowania zanikają, gdy warunki są złe, a rozkwitają, gdy warunki są sprzyjające* (Gehl, 2009, s. 33).

Zdaniem wielu badaczy współczesne miasta powinny oferować optymalne warunki dla zaspokajania potrzeb mieszkańców, zarówno w zakresie potrzeb podstawowych, jak i tych wyższego rzędu, m.in. emocjonalnych czy społecznych. Stopień zaspokojenia tych potrzeb określa poziom jakości życia mieszkańców miast, głównie poprzez zapewnienie im optymalnych warunków zamieszkania, wypoczynku, pracy (Paprzyca, 2013, s. 231–232; Kupiec-Hyła, 2013, s. 222). Jakość życia miejskiego zależy od uwarunkowań lokalnych, sposobu życia mieszkańców i polega na dostosowaniu poziomu rozwoju infrastruktury miejskiej oraz struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta do potrzeb mieszkańców oraz ich aktywności. Na jakość życia w mieście oraz jego funkcjonalność wpływa również relacja, jaką tworzy związek pomiędzy człowiekiem a otaczającą przestrzenią (M. Czałczyńska-Podolska, 2018, s. 281–284). Zachodzi ona może zarówno między ludźmi a miejscami oraz pomiędzy ludźmi w zakresie jednostkowym, jak i całych grup społecznych. To odnosi się do wszystkich interesariuszy przestrzeni miejskiej i ich współpracy w zakresie projektowania i wdrażania projektów miejskich, strategii oraz polityk miejskich.

Pięć poziomów analitycznych dla badania terminu przestrzeni społecznej, przedstawionych przez Anne Buttimer (1972) można uznać za odpowiadające współczesnym kierunkom badań nad tym zagadnieniem. Pierwszy z nich, społeczno-psychologiczny, odnoszący się do badania miejsca osoby w ramach społeczeństwa realizuje nurt badań socjologicznych. Drugi poziom, behawioralny, wyznacza przestrzeń interakcji i obejmuje analizy działań i wzorców cykulacji. Trzeci poziom, określony jako symboliczny,

bada odczucia, wrażenia i interpretacje mające swe odzwierciedlenie w mapach mentalnych. Poziom afektywny, jako czwarta płaszczyzna analityczna, jest łączony z badaniami w zakresie możliwości i sposobów określania stopnia identyfikacji z terytorium. Ostatni jest poziom morfologiczny, który pozwala na delimitację jednostek przestrzennych, które umożliwiają ilościowe badanie cech społeczno-przestrzennych danego obszaru.

Terminem mającym kluczowe znaczenie dla badania aspektów społecznych i przestrzennych jest stanowiąca ich połączenie przestrzeń społeczna. Podstawy teoretyczne tego pojęcia dają możliwość przełożenia go na grunt praktyki projektowej, związanej z działalnością architektoniczno-urbanistyczną. Muszą one jednak ulec pewnemu uproszczeniu, dającemu szansę szerszej implementacji cech przestrzeni społecznej jako miejsc przyjaznym ludziom, odpowiadającym ich wyobrażeniom i potrzebom, sprzyjającym interakcjom i nawiązaniu więzi społecznych. To wszystko powinno mieć bezpośrednie przełożenie na praktyczną realizację tych założeń w konkretnych wytycznych projektowych, realizowanych w poszczególnych projektach urbanistycznych. Zakładając pewną uniwersalność rozwiązań wypracowanych zarówno na bazie teoretycznej, badań empirycznych, jak i analiz dobrych praktyk, należy zawsze pamiętać o indywidualnych uwarunkowaniach przestrzennych, społecznych, środowiskowych i ekonomicznych charakteryzujących dany obszar projektowy.

4. WNIOSKI I REKOMENDACJE

W procesie kształtowania rozwoju współczesnych miast, opartym na priorytetach zrównoważonego rozwoju, kształtowania ładu przestrzennego, kluczowymi czynnikami są aspekty społeczne i środowiskowe. Bez ludzi żaden rozwój nie jest możliwy, a ludzie potrzebują przestrzeni życiowej, która stworzy warunki do ich fizycznej regeneracji, jak również zapewni inspirację do kreowania tego rozwoju.

Zmiany społeczno-gospodarcze, którym poddawane są miasta i ich mieszkańcy, wywierają wpływ na tę relację. Procesy takie jak m.in. industrializacja, motoryzacja, a później globalizacja czy mobilność i cyfryzacja, kreują nowe postawy użytkownika przestrzeni, zmieniają jego oczekiwania, aspiracje i potrzeby. One z kolei znajdują swoje odzwierciedlenie w otaczającej go przestrzeni. W miarę rozwoju globalizacji w coraz większym stopniu organizowanie przestrzeni dokonuje się nie tylko poprzez działania na poziomie lokalnym czy regionalnym i na poziomie polityki krajowej, ale także pod wpływem powiązań międzynarodowych. Oznacza to, że organizacja przestrzeni musi być dostosowana do oczekiwań i aspiracji formułowanych

na różnych poziomach życia zbiorowego i nie tylko do reguł obowiązujących w danym regionie czy kraju, ale obowiązujących w skali międzynarodowej. Stąd działania te doprowadziły do standaryzacji przestrzeni miejskich, tworzonych bez cech charakterystycznych dla danego miejsca i bazujących na wzorcach, symbolach i markach dyktowanych przez miasta globalne. Dodatkowym skutkiem tych procesów stała się zbyt duża komercjalizacja czy tematyzacja przestrzeni publicznych, związana z nadmierną turystyką i transformacją przestrzeni miejskiej w miejsca konsumpcji a nie produkcji. W obliczu innych ważnych megatrendów, takich jak starzejąca się populacja i zmiany klimatyczne, największym wyzwaniem jest kształtowanie przestrzeni miejskiej odpornej, czy przynajmniej minimalizującej, ich negatywne efekty. Działania te wiążą się z poprawą dostępności terenów zielonych i rekreacyjnych poprzez np. tworzenie parków kieszonkowych, odtwarzanie systemów infrastruktury błękitno-zielonej, zwiększanie powierzchni zieleni w przestrzeniach miejskich czy korzystanie z lokalnych zasobów.

Należy zauważyć coraz wyraźniej zarysowujące się zmiany kulturowe (związane m.in. z migracjami), pojawianie się nowych stylów życia (w tym także większe znaczenie sportu, rekreacji, większego wyboru miejsc spotkań dla przedstawicieli różnych grup społecznych), przemiany sposobu funkcjonowania rodziny, przemiany sposobu wykonywania pracy (praca na odległość, inne godziny pracy). Oznacza to powstawanie nowych potrzeb i oczekiwań rozmaitych grup. Budowa społeczeństwa obywatelskiego tworzy nowe potrzeby w sferze sposobów organizowania przestrzeni publicznej, ale także przestrzeni symboliki i przestrzeni władzy. Konieczne jest zachowanie równowagi między zorganizowaniem przestrzeni zapewniającym poczucie bezpieczeństwa i kontroli i poczucie realizowania wolności wszystkich użytkowników. Zmiany społeczno-gospodarcze, którym poddawane są miasta i ich mieszkańcy, wywierają wpływ na tę relację, stąd niezbędna jest ciągła weryfikacja potrzeb i oczekiwań społecznych w stosunku do zmiennych uwarunkowań. Dynamika tych zmian ma również znaczący wpływ na pogłębiające się różnice pokoleniowe, co powoduje, że kształtowanie się nowych następuje znacznie szybciej niż we wcześniejszych okresach czasu. Zatem myślenie o mieście przyszłości musi uwzględniać perspektywę spojrzenia nowych generacji. W opinii Autorek fakt ten stanowi przyszły kierunek badań czy w zakresie m.in. analiz społecznych postrzegania przestrzeni przez osoby młode oraz redefiniowania kryteriów dobrej przestrzeni miejskiej.

Dodatkowo zachodzi potrzeba dalszego badania zależności między formą miejską a dobrostanem społecznym, a także wykorzystanie nowych sposobów

pomiaru różnych rodzajów dobrostanu poprzez zastosowanie różnych zaawansowanych modeli, podejść badawczych opartych m.in. na nowych źródłach danych oraz ich agregacji w szerokim obszarze planowania urbanistycznego.

Relacje człowieka z przestrzenią są przedmiotem badań naukowych i analiz już od lat dwudziestych XX wieku. W zakresie socjologii ten nurt badawczy wiąże się wyodrębnieniem socjologii miasta i dorobkiem badawczym w zakresie ekologii społecznej przedstawicieli szkoły chicagowskiej. Późniejsze orientacje badawcze i nurty myślowe prowadzone równoległe w obrębie teorii socjologicznych (m.in. teoria sieci Castellsa, teoria produkcji przestrzeni Lefebvre'a, teorii osobowości społecznej Znanieckiego itd.), architektonicznych (m.in. teoria syntezy formy Alexandra, teoria rozumienia architektury w kategoriach egzystencjalnych Norberga Schulza, teoria struktury przestrzeni urbanistycznej Lyncha itd.), dowodziły coraz silniejszej zależności czynników społecznych i przestrzennych. Potrzeba współpracy i kierunków poszukiwań rozważania nad współpracą socjologów i urbanistów postulowana w środowisku polskim była przez m.in. przez Stanisława Ossowskiego. Współpraca ta nadal stanowi ważny element całego procesu badawczego w zakresie relacji między aspektami przestrzennymi i społecznymi. Wykorzystanie wiedzy w zakresie obu dziedzin, wspólna dyskusja i wzajemna nauka wynikająca z założenia z innej perspektywy badawczej pozwolą wypracować coraz lepsze rezultaty — odczuwalne z poziomu mieszkańców. Dlatego warto w wyniku tego dialogu na nowo zdefiniować kryteria „dobrej przestrzeni”, wykorzystać doświadczenia pandemii COVID-19 i nowe możliwości techniczne i technologiczne, nowe sposoby komunikowania się do uczynienia przestrzeni miejskiej bardziej przyjazną oraz dopasowaną do nowych czasów i nowych wymagań.

Analiza teoretycznych podejść w naukach o mieście do eksploracji relacji człowieka i przestrzeni podjęta w niniejszej pracy stanowi jedynie załączek badań w relacji człowiek–przestrzeń. Poza socjologią oraz architekturą i urbanistyką, zagadnienie to łączy wiele dyscyplin naukowych, takich jak m.in. antropologia kulturowa czy psychologia. Przenikanie się interdyscyplinarnych wątków badawczych tworzy jednocześnie potrzebę wielowymiarowej ich analizy, co stanowi wyzwanie dla badaczy. Zdaniem Auterek nadal odczuwalną luką w dorobku badawczym, a zarazem dużym wyzwaniem i kierunkiem dalszych badań w zakresie współpracy socjologów i architektów jest usystematyzowanie dotychczasowych badań, metod i technik badawczych oraz terminologii w obrębie obu dyscyplin. Jest to szczególnie ważne w partycypacyjnych modelach planowania (m.in. URBACT

Method (2020), Urban Planning and Design LABs (2016), które coraz częściej stanowią podstawowy element całego procesu projektowego.

Powiązanie aspektów społecznych i urbanistycznych w projektowaniu tworzy układ synergiczny, pozwalający wzmocnić istniejące i wytworzyć nowe wartości zarówno w zakresie fizycznych, jak i społecznych atrybutów przestrzeni. Badania dowodzą, że przestrzeń dla mieszkańców czy użytkowników miast nie tylko jest fizycznym środowiskiem życia, nie tylko zaspokaja potrzeby egzystencjalne i wpływa na stany emocjonalne, ale również poprzez wspólną interakcję w procesach jej kształtowania, czyni z nich obywateli.

REFERENCES

- Abbot, A. (2020), 'The Chicago School and City Planning', *Civic Sociology*, University of California Press, August 27, 2020. Available at: <https://doi.org/10.1525/001c.14106> (accessed: 17.04.2024).
- Addams, J. (1909), *The Spirit of Youth and the City of Streets*, New York: Macmillan,
- Alexander, C. (1964), *Notes of the Synthesis of Form*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Alexander, Ch. et al. (2008), *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcje*, Gdańsk: GWP.
- Augè, M. (2010), *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, 1st ed., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańka, A. (1986), *Behawioralne podstawy projektowania architektonicznego*, Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bańka, A. (2016), *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Beasy, K., Corbett, M. (2021), 'What counts as sustainability?: A socio-spatial analysis', *Environmental Sociology*, 7(4), pp. 327–337.
- Bidwell, Ch.E. (1992), 'Chicago Sociology and the Future of Sociological Research' [in:] *Szkola chicagowska w socjologii*, K. Wódz, K. Czekaj (eds.), Warszawa-Katowice: Uniwersytet Śląski, PTS.
- Bierwiaczonek, K. (2018a), 'Miejskie przestrzenie publiczne i ich społeczne znaczenia – próba systematyzacji', *Przegląd Socjologiczny*, LXVII (67), 1, pp. 25–48.
- Bierwiaczonek, K. (2018b), 'Miejsca i nie-miejsca w perspektywie badań nad przestrzeniami publicznymi polskich miast', *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 64, pp. 55–70.
- Böhm, A. (2021), *Krajobraz w czasach populizmu i postprawdy*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Buttimer, A. (First published September 1, 1972), 'Social Space and the Planning of Residential Areas', *Environment and Behavior*, 4(3), pp. 279–318.

- Bystroń, J.S. (1915), 'Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa. Tworzenie się centrum wielkomiejskiego w Krakowie', *Ekonomista*, 15, 1–2, pp. 112–160.
- Castells, M. (1982), *Kwestia miejska*, Warszawa: PWN.
- Cichy-Pazder, E. (1998), *Humanistyczne podstawy kompozycji miast*, 1st ed. Kraków: Politechnika Krakowska.
- Cherulnik, P.D., Stokols, D., Altman, I. (1993), *Applications of Environment-Behavior Research: Case Studies and Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cope, M.R. et al. (2022), 'Social sustainability?: Exploring the relationship between community experience and perceptions of the environment', *Sustainability*, 14(3). Available at: <https://doi.org/10.3390/su14031935> (accessed: 18.04.2024).
- Czałczyńska-Podolska, M. (2018), 'Kształtowanie przestrzeni przyjaznej człowiekowi na przykładach wybranych koncepcji zagospodarowania przestrzeni miejskich', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XLVI, pp. 281–291.
- Czarnecki, B. (2011), *Przestrzenne aspekty przestępczości. Metoda identyfikacji czynników zagrożeń w przestrzeni miejskiej*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Czyński, M. (2006), *Architektura w przestrzeni ludzkich zachowań. Wybrane zagadnienia*, Szczecin: Wydawnictwo Politechniki Szczecińskiej.
- Dymnicka, M. (2011), 'Od miejsca do nie-miejsca', *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 36, pp. 35–52.
- Feng, J., Huali, H. (2023), 'Review of Research on Urban Social Space and Sustainable Development', *Sustainability*, 15(22). Available at: <https://doi.org/10.3390/su152216130> (accessed: 18.04.2024).
- Gehl, J. (2009), *Życie między budynkami*, 1st ed. Kraków: Wydawnictwo RAM.
- Gottdiener, M., Hutchinson, R. (2006), *The New Urban Sociology*, Cambridge Mass.: Westview Press.
- Gzell, S. (2014), 'Na co nam architektura? Po co nam urbanistyka?', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XLII, pp. 209–219.
- Hall, E.T. (1966), *The Hidden Dimension*, 1st ed., New York: Doubleday & Co.
- Hall, E.T. (1997), *Ukryty wymiar*, Warszawa: Muza.
- Hillier, B., Hanson, J. (1984, online publication date: December 2009), *The Social Logic of Space*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jałowicki, B. (1970), *Związani z miastem*, 1st ed., Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum.
- Jałowicki, B. (1988), *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, 1st ed., Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jałowicki, B. (1992), 'Ekologia społeczna a nowe paradygmaty socjologii miasta' [in:] *Szkola chicagowska w socjologii*, K. Wódz, K. Czekał (eds.), Warszawa-Katowice: Uniwersytet Śląski, PTS.
- Jak przetworzyć miejsce. Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych* (2009), Jelenski, T. (transl.), Kraków: Fundacja Partnerstwo dla Środowiska.
- Joon Seo, L. (2015), 'Interactive Digital Media Design for Active Communication in Public Spaces: Concept of BANDI', *International Journal of Asia Digital Act & Design*, 18(4), pp. 118–123.
- Karimi, K. (2023), 'The Configurational Structures of Social Spaces: Space Syntax and Urban Morphology in the Context of Analytical, Evidence-Based Design', *Land*, 12(11). Available at: 2084. <https://doi.org/10.3390/land12112084> (accessed: 18.04.2024).
- Karwińska, A. (2006), 'Rola społeczeństwa w procesie rewitalizacji', *Czasopismo Techniczne*, 103(8-A), pp. 127–142.
- Karwińska, A. (2017), 'Społeczne przestrzenie miasta w procesach wytwarzania i realizowania wartości', *Kultura i Rozwój*, 2(3), pp. 68–89.
- Karwińska, A. (2020), 'Dobre miasto. W poszukiwaniu właściwej społeczno-przestrzennej formy miasta', *Studia Miejskie*, 4, pp. 57–74.
- Kısar Koramaz, E. (2014), 'The Spatial Context of Social Integration', *Social Indicators Research*, 119, pp. 49–71. Available at: <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0481-x> (accessed: 18.04.2024).
- Kostko, N.A. (2017), 'Concept of "sustainable development" and social space of city', *Proceedings of the International Conference on Research Paradigms Transformation in Social Sciences (RPTSS 2017)*, 18–21 May, 2017, Tomsk Polytechnic University, Russia.
- Krampe, M. (1979), *Meaning in the Urban Environment*, London: Routledge.
- Kupiec-Hyla, D. (2013), 'Przyjazne przestrzenie', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie*, XLI, pp. 221–226.
- Lambert, C., Weir, D. (1975), *Cities in Modern Britain*, Fontana/Collins.
- Lang, J.T. (1987), *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*, New York: Van Nostrand Reinhold Co.
- Larimian, T., Sadeghi, A. (2021), 'Measuring urban social sustainability: Scale development and validation', *Environmental and Planning B – Urban Analytics and City Science*, 48, pp. 621–637.
- Lefebvre, H. (1991), *The production of space*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Lenartowicz, K. (1992), *O psychologii architektury*, 1st ed., Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Lynch, K. (1964), first edition in 1960, *The Image of the City*, Cambridge MA: The MIT Press.
- Lynch, K. (1984), *Good City Form*, Cambridge: The MIT Press.
- Lynch, K. (2011), *Obraz miasta*, Kraków: Wydawnictwo Archiwolta.
- Macedo, M. et al. (2022), 'Differences in the spatial landscape of urban mobility: Gender and socioeconomic perspectives', *PLoS ONE*, 17. Available at: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260874> (accessed: 18.04.2024).
- Madden, K. (2021), *How to Turn a Place Around: A Placemaking Handbook*, Expanded Second Edition, Project for Public Spaces, Inc.,

- Maser, C. (2009), *Social-Environmental Planning, The design Interface Between Everyforest and Everycity*, USA: CRC Press.
- Mikułowski Pomorski, J. (1991), *Kraków w naszej pamięci*, 1st ed., Biblioteka Krakowska, nr 127, Nowy Wiśnicz: Secesja.
- Mizia, M. (2018), 'Współczesny architekt jest urbanistą', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XLVI, pp. 543–555.
- Musil, J. (2003), 'Pięćdziesiąt lat socjologii miasta', *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(11), pp. 5–37.
- Mydel, R. (1994), *Rozwój urbanistyczny Miasta Krakowa po drugiej wojnie światowej*, 1st ed., Kraków: Secesja.
- Niezabitowska, E. (2014), *Metody i techniki badawcze w architekturze*, 1st ed., Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Newman, O. (1972), *Defensible Space – Crime Prevention through Urban Design*, New York: Macmillan.
- Norberg-Schulz, CH. (2000), *Bycie, przestrzeń i architektura*, Wydawnictwo Murator.
- Ossowski, S. (1945), 'Urbanistyka i socjologia', *Problemy*, 1, pp. 35–42.
- Ossowski, S. (1967), 'Z zagadnień psychologii społecznej' [in:] *Dziela*, vol. III, 1st ed., Warszawa: PWN.
- Pahl, R.E. (1970), *Whose City? And Other Essays on Sociology and Planning*, London: Longmans.
- Paprzyca, K. (2012), *Harmonizowanie rozwoju urbanistycznego terenów miejskich – wybrane zagadnienia*, Monografia, 417, 1st ed., Kraków: Politechnika Krakowska.
- Purchla, J. (2006), *Miasto sztuki, sztuka w mieście*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Przestrzeń publiczna przyjazna seniorom*, Poradnik RPO (2015), Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Rapoport, A. (1977), *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design*, Oxford, New York: Pergamon.
- Raport końcowy (1988), Spółdzielcze osiedla mieszkaniowe na obrzeżu wielkiego miasta. Analiza rozwoju i użytkowania. Propozycje zmian, J. Mikułowski-Pomorski, maszynopis przekazany do KSM Kraków.
- Rasmussen, S.E. (2015), *Odczuwanie architektury*, Warszawa: Wydawnictwo Karakter.
- Relph, E. (1976), *Place and Placelessness*, London: Pion.
- Relph, E. (2000), *Author's Response: Place and Placelessness in a New Context*, (Classics in Human Geography Revisited, Place and Placelessness). *Progress in Human Geography*, 24 (4):613–619.
- Schneider-Skalska, G. (2014), *Zrównoważone środowisko mieszkaniowe: społeczne – oszczędne – piękne*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Schneider-Skalska, G. (2019), 'Housing environment – healthy and interdisciplinary' [in:] Komar, B. (ed.): *Zagadnienia badawcze, projektowe i edukacyjne w architekturze*, monografia, vol. 2, *Interdyscyplinarność badań w architekturze*, Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Seruga, W. (2012), 'Przestrzeń społeczna w miejscu zamieszkania', *Housing Environment*, 10, pp. 86–116.
- Sommer, R. (1969), *Personal Space. The Behavioral Basis of Design*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Swoszowska, J. (2021), 'Jak tworzyć przyjazną przestrzeń w mieście? Partycypacja w rewitalizacji przestrzeni zdegradowanych na przykładach z Katowic i Chorzowa', *Builder*, 16, 288(7), pp. 16–19. Available at: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.9124> (accessed: 19.04.2024).
- Technologie mobilne w nowoczesnej Polsce – odpowiedzialny rozwój i równe szanse* (2016), Raport PwC, Warszawa.
- The Integrated Approach to Implementation. Urbact Implementation Networks (2020) Brussels: EU European Regional Development Fund, European Programme for Integrated Strategies for Urban Development. Available at: https://urbact.eu/sites/default/files/ic1_guidance_final-1_1.pdf, (accessed 18.03.2024).
- Totwiński, T. (1939), *Urbanistyka. Budowa miasta w przeszłości*, vol. I, 1st ed., Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Urbanistyki Politechniki Warszawskiej.
- Urban Equity In Development – Cities for Life*, Draft Concept Paper (2014), World Urban Forum, 7. Available at: [https://catalogue.unccd.int/387_Urban%20Equity%20in%20Development-Cities%20for%20Life_English%20\(2\).pdf](https://catalogue.unccd.int/387_Urban%20Equity%20in%20Development-Cities%20for%20Life_English%20(2).pdf) (accessed: 06.07.2023).
- Urban Planning and Design Lab's: Tools for Integrated and Participatory Urban Planning*, 2016, Quito, Habitat III Version 1.0., UN-Habitat. Available at: <https://unhabitat.org/urban-planning-and-design-labs-tools-for-integrated-and-participatory-urban-planning>, (accessed 18.03.2024).
- van Schaick, J. (2005), 'Integrating the Social and Spatial Aspects of the Urban System' [in:] E.D. Hulsbergen, I.T. Klaasen, I. Kriens (eds) *Shifting Sense – Looking Back to the Future in Spatial Planning*, Amsterdam: Techne Press, pp. 251–264.
- Wejchert, K. (1984), *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa: Arkady.
- Węclawowicz, G. (2003), *Geografia społeczna miast*, 1st ed. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- White, M, White, L., (1964), *The Intellectual Versus the City*, New York: The New American Library of World Literature.
- Zaniewska, H., Thiel, M. (2007), 'Środowisko mieszkaniowe w zrównoważonym rozwoju miast i osiedli – aspekt społeczny i urbanistyczny', *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 104(3-A), pp. 311–322.
- Znaniecki, F. (1931), *Miasto w świadomości jego obywateli*, 1st ed., Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Znaniecki, F. (1938), 'Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej', *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1.
- Znaniecki, F., Ziółkowski, J. (1984), *Czym jest dla ciebie miasto Poznań: dwa konkursy 1928–1964*, Warszawa: PWN.
- Zukin, S. (2009), *Destination Culture: How Globalization makes all Cities Look the Same*, Inaugural Working Papers Series, Center for Urban and Global Studies at Trinity College. vol. 1., no 1. Available at: <https://silo.tips/download/inaugural-working-paper-series#> (accessed: 2.08.2023).